

ΧΙΑΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΤΟΥ ΚΩΝ. ΑΜΑΝΤΟΥ

Ἐνα μέρος ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Κ. Ἀμάντου εἶχε κληροδοτηθεῖ στὸν πατέρα μου, ἀείμνηστο καθηγητὴ Γεώργιο Κόλια, πού μετὰ τὸ θάνατό του τὸ κατέλιπε στὰ παιδιά του. Στὸ ἀρχεῖο αὐτό, μετὰ ἀλλων, ὑπάρχουν 35 σημειώματα πού ἀναφέρονται ὅλα στὴ Χίο. Σχεδὸν ὅλα εἶναι ἐντυπώσεις ἀπὸ ἐκδρομὲς σὲ διάφορα χωριά καὶ τοποθεσίες τῆς Χίου. Μερικά ἔχουν ἡμερομηνία μαζί μὲ τὴν ἐνδειξη «ἐκδρομὴ». Ὅλα ὅμως ἔχουν τὸ ἴδιο σύστημα καὶ τρόπο γραφῆς, πράγμα πού καθιστᾷ σαφές ὅτι ὅλα ἀποτελοῦν σημειώσεις πού κράτησε ὁ Ἀμαντὸς κατὰ τὴ διάρκεια ἐπισκέψεων του σὲ διάφορα ἀξιοθέατα καὶ τοποθεσίες τοῦ νησιοῦ του, προκειμένου νὰ θυμᾶται ὅ,τι θεώρησε ἀξιόλογο καὶ ἐνδιαφέρον.

Πιθανότατα ὁ Ἀμαντὸς σκόπευε νὰ χρησιμοποιήσει τὰ σημειώματά του σὲ κάποια δημοσίευση σχετικὴ μὲ τὰ μνημεῖα, τὴ λαογραφία, τὴν οἰκονομικὴ καὶ τὴ γεωργικὴ ἀκόμα ζωὴ τοῦ νησιοῦ. Φαίνεται ὅμως ὅτι τελικά, ἂν καὶ ἐπὶ σαράντα περίπου χρόνια κατέγραφε τίς ἐντυπώσεις του —ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὰ χρονολογημένα σημειώματα, τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι γραμμένο τὸ 1906 καὶ τὸ τελευταῖο τὸ 1942— δὲν τὰ χρησιμοποίησε. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μπορεῖ νὰ καταλήξει κανεὶς μελετώντας τὴ βιβλιογραφία τοῦ Κ. Ἀμάντου*.

Μόνο σὲ μιά περίπτωση εἶναι πιθανὸ νὰ συμβουλευτῆκε τρία ἀπὸ τὰ σημειώματά του. Ὅταν συνέγραψε τὸ ἄρθρο «Ἐκδρομαὶ εἰς Βαυαρίαν καὶ εἰς Χίον»**, ὅπου μετὰξὺ ἄλλων ἀναφέρεται σὲ μιά ἐκδρομὴ πού ἔκανε στὴ Νέα Μονὴ καὶ στὸν Ἀνάβατο. Στὶς δύο αὐτές θέσεις τῆς Χίου ἀναφέρονται τὰ ὑπ' ἀρ. 4, 5, 6 καὶ 8. Τὸ ὑπ' ἀρ. 6 ἔχει χρονολογία 1942 καὶ ἐπομένως ἀποκλείεται. Ὅλα τὰ ἄλλα περιέχουν πολὺ περισσότερες πληροφορίες ἀπὸ αὐτές πού δίνει στὸ ἄρθρο του.

Ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν σημειωμάτων συμπεραίνεται ὅτι ὁ Ἀμαντὸς ἐνδιαφερόταν κατὰ κύριο λόγο γιὰ τίς βυζαντινὲς ἐκκλησίες, τοὺς πύργους καὶ τὰ ἀρχαῖα ἐρείπια καὶ ἔπειτα γιὰ τὰ διάφορα ἔθιμα τῶν Χίων (λαογραφικὰ στοιχεῖα). Τέλος κατέγραφε καὶ ὅσα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴ γεωργία τοῦ νησιοῦ καὶ τὸν πληθυσμὸ τῶν χωριῶν του θεωροῦσε ἐνδιαφέροντα.

* Βλ. «Ἀναγραφὴ δημοσιευμάτων Κωνσταντίνου Ι. Ἀμάντου» (ἐπιμελεῖα Φ. Κ. Μπουμπουλίδου), *Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου 1874-1960*, Ἀθῆναι 1960, σσ. ιζ'-μ'. Ὁ συνάδελφος λέκτορας κ. Στέριος Φασουλᾶκης εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ θέσει στὴ διάθεσή μου συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία τοῦ Κ. Ἀμάντου, πού δὲν περιλαμβάνεται στὸν παραπάνω κατάλογο τοῦ Φ. Κ. Μπουμπουλίδου.

** Βλ. Κ. Ἀμάντου, «Ἐκδρομαὶ εἰς Βαυαρίαν καὶ εἰς Χίον», *Μικρὰ μελετήματα*, Ἀθῆναι 1940, σσ. 265-268 [=ἐφημ. *Νέα Χίος*, τεύχος 22 (1/1/1911)].

Πληροφορίες για έκκλησίες, επιγραφές, αρχαία, βυζαντινά και νεώτερα μνημεία παρέχουν 31 σημειώματα, τὰ ὑπ' ἀρ. 1-13, 15-30, 34 καὶ 35. Λαογραφικά στοιχεία καὶ στοιχεία λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς βρίσκουμε σέ 7 σημειώματα, τὰ ὑπ' ἀρ. 12, 14, 15, 19, 21, 24 καὶ 32, ἐνῶ πληροφορίες σχετικές μέ τή γεωργία, τίς ἀσχολίες τῶν κατοίκων, τήν κατάσταση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῶν χωριῶν δίνουν 12 σημειώματα, τὰ ὑπ' ἀρ. 7, 8, 14, 16, 19, 26, 27, 29, 30, 31, 32, 34.

Ἀπό τὰ 35 σημειώματα μόνο 8 ἔχουν ἡμερομηνία, τὰ ὑπ' ἀρ. 6, 15, 21, 26, 27, 30, 31 καὶ 34. Ἀπό τὰ ὑπόλοιπα πολύ λίγα κατόρθωσα νά χρονολογήσω, κατὰ προσέγγιση, βασιζόμενη στό κείμενο ἢ στό γραφικό χαρακτήρα, πού παρουσιάζει σημαντική διαφορά στά σημειώματα πού ἔγραψε ὁ Ἄμαντος σέ προχωρημένη ἡλικία.

Ὅλα τὰ σημειώματα βρέθηκαν μέσα σέ φάκελο τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς πού ἀπευθυνόταν στόν ἴδιο τόν Ἄμαντο, ὁ ὁποῖος εἶχε διατελέσει σύμβουλος τῆς Σχολῆς. Πάνω στό φάκελο εἶναι γραμμένη μέ κόκκινο μολύβι καὶ μέ τό γραφικό χαρακτήρα τοῦ Γ. Κόλια ἡ λέξη «Ἐκδρομαί». Δέν γνωρίζω ἂν ὁ Γ. Κόλιας βρῆκε τὰ σημειώματα συγκεντρωμένα στό φάκελο ἢ ἂν τὰ βρῆκε σκορπισμένα καί τὰ συγκέντρωσε ὁ ἴδιος.

Εἴκοσι δύο ἀπό τὰ σημειώματα εἶναι γραμμένα σέ φύλλα χαρτιοῦ διαστάσεων 13,5×10 ἐκ., πού φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν τό μισό χαρτιοῦ ἀλληλογραφίας τετραγωνισμένου (quadrillé). Τρία ἄλλα ἔχουν γραφεῖ σέ ὁλόκληρο χαρτί αὐτοῦ τοῦ εἴδους καὶ τὰ ὑπόλοιπα σέ φύλλα ἀπό μικρό σημειωματάριο ἢ σέ πολύ μικρά κομμάτια χαρτιοῦ, πού φαίνεται ὅτι ἦταν τὰ μόνα πού εἶχε στή διάθεσή του ὁ Ἄμαντος στίς συγκεκριμένες ἐκδρομές.

Τὰ σημειώματα δέν ἦταν ἀριθμημένα. Τήν ἀρίθμηση τήν ἔκανα ἡ ἴδια ἀνάλογα μέ τή γεωγραφική θέση τῆς τοποθεσίας στήν ὁποία ἀναφέρονται. Ἀρχισα ἀπό τήν πόλη τῆς Χίου (Χώρα) καὶ τήν κεντρική Χίο, γιά νά προχωρήσω στά νότια χωριά καὶ νά τελειώσω μέ τή θόρειο Χίο.

Ἐπειδή, λόγω τῆς φύσεώς τους, τὰ σημειώματα πολλές φορές εἶναι γραμμένα πρόχειρα, κυρίως ὡς πρός τή στίξη, ἀποκαθιστῶ τό κείμενο.

Ἡ ἀγάπη τοῦ Κ. Ἀμάντου γιά τή γενέτειρά του εἶναι γνωστή καί ἀπό τό ἔργο καί ἀπό τήν ὅλη δραστηριότητά του. Ἡ τήρηση τῶν σημειωμάτων αὐτῶν ἀποτελεῖ μιά ἀκόμα ἐνδειξη τοῦ ἐνδιαφέροντός του γιά τό νησί του (γιά τὰ μνημεῖα, τήν ἱστορία καί τή σύγχρονη ζωή του).

Ἀφοῦ λοιπόν εἶχα τήν τύχη νά ἔχω στή διάθεσή μου ἕνα μέρος ἀπό τό ἀρχεῖο τοῦ ἀείμνηστου λογίου, ἀποφάσισα νά προβῶ στήν ἔκδοση τῶν σημειώσεών του ἀπό τίς περιπλανήσεις του στήν ἀγαπημένη του Χίο, ὡς προσφορά στή μνήμη του. Στήν ἀπόφαση αὐτή συνέβαλε βέβαια καί ἡ ἐλπίδα ὅτι ἡ ἔκδοσή τους θά ἀποτελέσει συμβολή στήν

Ιστορία, τοπογραφία, αρχαιολογία και λαογραφία του νησιού, εφόσον αρκετά από τα αναφερόμενα μνημεία και τίς θέσεις έχουν υποστεί πολλές μεταβολές ή καταστροφές τα τελευταία πενήντα χρόνια.

Εικ. 1. Τοπογραφικός χάρτης της Χίου, στον οποίο περιλαμβάνονται όλες οι θέσεις που αναφέρονται στα σημειώματα.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Ἀμάντου, *Γλωσσικά μελετήματα*: Κωνσταντίνου Ι. Ἀμάντου, *Γλωσσικά μελετήματα* («Ἀθηνά», Σειρά διατριβῶν καί μελετημάτων, 2), ἐν Ἀθήναις 1964. Ἐπειδὴ στό βιβλίο αὐτό περιλαμβάνονται ποικίλες μελέτες τοῦ Κ. Ἀμάντου πού δημοσιεύθηκαν κατά καιροῦς σέ διάφορα περιοδικά, παραπέμπω μόνο στά Γλωσσικά μελετήματα χωρίς ἀναφορά τῆς πρώτης ἐκδόσεως.

Ἀμάντου, *Προσθήκαι*: Κ. Ἀμάντου, «Προσθήκαι εἰς τό χιακόν γλωσσάριον καί τό χιακόν τοπωνυμικόν», *Λεξικογραφικόν Δελτίον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 3 (1943) 133-160.

Ἀνδρεάδου, *Ἱστορία Ἐκκλησίας*: Ἰω. Ἀνδρεάδου, *Ἱστορία τῆς ἐν Χίῳ Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήνησιν 1940.

Argenti, *Occupation*: Philip P. Argenti, *The Occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the Island 1346-1566*, Vol. I. Text, Vol. II Codex and Documents, Vol. III Notarial Deeds, Cambridge 1958.

Βίου, *Σύγχρονος Χίος*: Στυλ. Βίου, *Ἡ σύγχρονος Χίος καί ἡ παλαιά*, ἐν Χίῳ 1937.

Ζολώτα, *Ἱστορία*: Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ἱστορία τῆς Χίου*, Τόμος Α' Ἱστορική τοπογραφία καί γενεαλογία, Ι Ἱστορική τοπογραφία, ἐν Ἀθήναις 1921, ΙΙ Τοπογραφία πόλεως Χίου - Γενεαλογία, ἐν Ἀθήναις 1923, Τόμος Β' Χρόνοι ἑλληνικοί, ρωμαϊκοί, μακεδονικοί. Γενοατοκρατία, ἐν Ἀθήναις 1924, Τόμος Γ' Μέρος πρῶτον, Τουρκοκρατία, ἐν Ἀθήναις 1926, Μέρος δεύτερον, Τουρκοκρατία. Ἡ ἐκκλησία τῆς Χίου - Ἐπανάστασις - Ἱστορικά καί γενεαλογικά συμπληρώματα, ἐν Ἀθήναις 1928.

Ζολώτα, *Συναγωγή*: Γεωργίου Ι. Ζολώτα, «Χιακόν καί ἐρυθραϊκῶν ἐπιγραφῶν συναγωγή», ἐκδομένη μετὰ θάνατον αὐτοῦ ὑπὸ τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ Αἰμιλίας Γ. Ζολώτα, Ἀθηνά Κ' (1908) 113-382.

Κανελλάκη, *Χιακά ἀνάλεκτα*: Κων. Κανελλάκη, *Χιακά ἀνάλεκτα*, ἦτοι συλλογὴ ἠθῶν, ἐθίμων, παροιμιῶν, δημῶδων ᾠσμάτων, αἰνιγμάτων, λεξιλογίου, ἱστορικῶν καὶ ἄλλων χειρογράφων, χρυσοθούλλων, σιγιλλίων κλπ., ἐν Ἀθήναις 1890.

Λαμπάκη - Μπούρα, *Μεσαιωνικά χωριά*: Α. Λαμπάκη - Χ. Μπούρα, «Τὰ μεσαιωνικά χωριά τῆς Χίου», *Τό ἑλληνικὸ λαϊκὸ σπίτι* (Ἐθνικὸ Μετσόβειο Πολυτεχνεῖο, Φροντιστηριακὰ ἔργασια Α'), Ἀθῆναι 1960, σσ. 5-40.

Μπούρα, *Νέα Μονή*: Χαράλαμπου Μπούρα, *Ἡ Νέα Μονή τῆς Χίου. Ἱστορία καὶ ἀρχιτεκτονικὴ* (Ἐκδοσις Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος), Ἀθῆνα 1981.

Μπούρα, *Χίος*: Χαράλαμπου Μπούρα, *Χίος* (Ἐκδοσις Ἐθνικῆς Τραπεζῆς), Ἀθῆναι 1974.

Πασπάτη, *Χιακόν γλωσσάριον*: Ἀλ. Πασπάτη, *Χιακόν γλωσσάριον*, ἦτοι ἡ ἐν Χίῳ λαλουμένη γλῶσσα μετὰ τινῶν ἐπιγραφῶν ἀρχαίων τε καὶ νέων καὶ τοῦ χάρτου τῆς νήσου, ἐν Ἀθήναις 1888.

Smith, *Architecture*: Arnold C. Smith, *The architecture of Chios*, edited by Philip Argenti, London 1962.

Φωτεινοῦ, *Νεαμονήσια*: Γρ. Φωτεινοῦ, *Τὰ Νεαμονήσια. Δύο βιβλία, ὧν τὸ μὲν α' ἐκδοθέν τό 1804 ὑπὸ τοῦ ἱεροδιδασκάλου Νικηφόρου, τὸ δὲ β' συνταχθέν ὑπὸ τοῦ καθηγουμένου Γρηγορίου Φωτεινοῦ, συνεξεδόθη μετὰ τοῦ α' διορθωθέντος ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ*, ἐν Χίῳ 1865.

1. Κάστρο Χίου¹

- 5 'Αξιοσημείωτον είναι τό πλήθος τῶν ἀρχαίων μεγάλων λίθων τῶν χρησιμοποιηθέντων εἰς τό Κάστρον. Ὡρισμένα κτίρια εἰς τήν βάσιν τῶν περιέχοντα τοιοῦτους λίθους ἤ θυζαντιάζοντα ἰσοδομικά μέ πλίνθους εἶναι πιθανώτατα θυζαντινά. Ἐξ αὐτῶν φαίνεται ὅτι καί ἡ θυμιανούσικη πέτρα καί ἡ τοῦ Λυθριοῦ καί ἡ κιτρίνη τῶν ἀρχαίων τειχῶν καί ἄλλαι ἦσαν εἰς παλαιάν χρῆσιν.

ΣΧΟΛΙΑ

- 2-3 'Αξιοσημείωτον... εἰς τό Κάστρον: Ἡ χρησιμοποίηση τμημάτων ἀρχαίων οἰκοδομημάτων ἦταν συνήθεια διαδεδομένη σ' ὁλόκληρη τήν Ἑλλάδα μέχρι καί τόν περασμένο αἰώνα. Ὁ Γ. Ζολώτας ἐπισημαίνει τήν ἐπικράτηση τῆς συνήθειας αὐτῆς στή Χίο καί ἀποδίδει στούς Γενουάτες τή χρησιμοποίηση τῶν ἀρχαίων λίθων γιά τήν ἀνοικοδόμηση καί ἐνίσχυση τοῦ φρουρίου τῆς πόλης τῆς Χίου, τοῦ Κάστρου δηλαδή². Ὁ Ν. - D. Fustel de Coulanges γράφει χαρακτηριστικά: «Στή Χίο κάθε γενεά χρησιμοποίησε τίς πέτρες πού εἶχε χτίσει ἡ προηγούμενη γενεά» καί ἀποδίδει τή χρησιμοποίηση τῶν ἐρειπίων στήν εὐημερία τῶν κατοίκων πού ὀδηγοῦσε στήν οἰκοδομική δραστηριότητα³. Ὁ Γ. Σωτηρίου θεωρεῖ βέβαιο ὅτι ὁλόκληρο τό Κάστρο ἐγινε μέ ἀρχαῖα καί θυζαντινά ὑλικά. Ἡ διαπίστωση αὐτή εἶναι βέβαια ὑπερβολική, ἀλλά ἐνδεικτική τοῦ πλήθους τῶν ὑλικῶν αὐτῶν⁴.
- 6 ἡ τοῦ Λυθριοῦ: Ἡ λέξη αὐτή μέ προβληματίσε λόγω τοῦ δυσαναγνώστου γραφικοῦ χαρακτήρα τοῦ Κ. Ἀμάντου. Θά μπορούσε δηλαδή νά

1. Τίς πρώτες ἀνασκαφές γιά τήν ἀνακάλυψη τῶν ἀρχαίων τειχῶν ἀνέλαθε ὁ Ν.-D. Fustel de Coulanges, μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν. Γιά τά ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν βλ. Ν.-D. Fustel de Coulanges, *Ἡ νῆσος Χίος. Ἱστορικό Ὑπόμνημα*. Πρόλογος, σημειώσεις, μετάφραση Κώστα Χωρεάνθη, Ἀθήνα 1977, σσ. 19-22. Ἐκτενὴ περιγραφή τοῦ Κάστρου παραθέτει ὁ F. W. Hasluck, «The Latin Monuments of Chios», *The Annual of the British School at Athens* 15 (1909-1910) 137-184, στίς σσ. 142-145. Γιά τήν ἱστορία τοῦ Κάστρου βλ. Αἰμ. Σάρου, «Τό Κάστρον τῆς Χίου», *Ἀθηνά* 28 (1916) 11-166. Ὁ Smith, *Architecture*, σσ. 113-117 καί ὁ Argenti, *Occupation I*, σσ. 549-552 ἀναφέρουν τίς διαφορές ἐπισκευῆς καί φάσεις πού διήλθε τό Κάστρο στή διάρκεια τῆς γενουατικῆς κατοχῆς τοῦ νησιοῦ. Τέλος, συνοπτική ἱστορία καί τοπογραφία του παραθέτει ὁ Μπούρας, *Χίος*, σσ. 18-23.

2. Βλ. Ζολώτα, *Ἱστορία* Α₁, σσ. 281-282 καί Α₂, σ. 6 καί τοῦ ἴδιου, «Ἐπιγραφαί Χίου ἀνέκδοτοι», *Ἀθηνά* 5 (1893) 1-33, στίς σσ. 3-5.

3. Βλ. Ν.-D. Fustel de Coulanges, ὅπ. π., σ. 15.

4. Βλ. Γ. Σωτηρίου, «Φραγκικά μνημεῖα», *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον* 2 (1916), Παράρτημα, 38-39, στή σ. 39.

διαβαστεί και «Λιθιού» (από τό Λιθί ή ό Λιθής ή ό Λιθιλιμένες, χωριό και λιμάνι τής δυτικής Χίου) και αυτή ήταν αρχικά ή άποψή μου. Έπειδή όμως δέν αναφέρεται πουθενά ή ύπαρξη και ή χρησιμοποίηση πετρωμάτων για οικοδομικό ύλικό στην περιοχή του Λιθιού —σέ αντίθεση μέ τή «θυμιανούσικη πέτρα» πού είναι πολύ γνωστή για τήν εύρεια χρησιμοποίησή της στην οικοδόμηση και για τήν ύπαρξη λατομείου στο χωριό Θυμιανά— θεωρήσα πιθανότερο νά πρόκειται για τό *Λυθρί*. Μέ τήν όνομασία αυτή είναι γνωστή ή άρχαία ιωνική πόλη Έρυθρές, στην άπέναντι από τήν Χίο άκτή, μέ τήν όποία είχε στενές σχέσεις. Γνωστός είναι επίσης και ό τύπος «Λυθροί»⁵.

Ό Ζολώτας αναφερόμενος στη χρησιμοποίηση τμημάτων αρχαίων έρειπίων, όπως παραπάνω ανέφερα, γράφει: «Τεκμήριον δέ τοιαύτης εξαγωγής έργασμένων λίθων ύλικού, βιομηχανίας ούτως ειπείν, ήτο τό Λυθρί (Έρύθραι) επί τών ήμερών μας, όθεν και οι Χίοι άκόμη έπρομηθεύοντο, όπóταν επί τής ιδιικής των γής ούδεις προς έκμετάλλευσιν παλαιός λίθος άπέμεινε πλέον. Έχρησίμευαν δ' ως επί τό πλείστον τά τοιαύτα άρχιτεκτονικά μέλη προς στολισμόν τών πολλών ναών και ναϊδρίων τής Χίου...»⁶.

Ό Άργέντης αναφέρει μία έγχρωμη μικρογραφία του 1578 πού αναπαριστάνει τήν κατοικία του γενουάτη *podestà* και, βασισμένος σ' αυτήν, θεωρεί πιθανή τή χρησιμοποίηση τής θυμιανούσικης πέτρας και του άσβεστολίθου τών Έρυθρών⁷.

Άντλώντας από τά παραπάνω και τό γεγονός ότι τό γράμμα μετά τό θ στο σημείωμα μοιάζει περισσότερο μέ ρ παρά με ι —όπως τό γράφει ό Κ. Άμαντος— κατέληξα στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τό Λυθρί.

2. Βουνάκι

Όνομάσθη φαίνεται μετά τήν Έπανάστασιν. ότε δέν έπετρέπετο πλέον νά κτίζωνται οικίαι· μέχρι του σεισμού έσώζοντο έρείπια οικιών τής Έπαναστάσεως. Παρά τήν τάφρον έν τώ νέω περιθόλω του

5. Βλ. Γρ. Σπανού, *Γεώργιος Ήλ. Μαδιάς, ό Γυμνασιάρχης*, Χίος 1981, σ. 138.

6. Βλ. Ζολώτας, *Ίστορία Α*, σ. 282.

7. Βλ. Argenti, *Occupation I*, σσ. 630, 631. Τά ίδια γράφει και ό Smith, *Architecture*, σ. 17. Τή μικρογραφία παραθέτουν οι Φ. Άργέντης - Στ. Κυριακίδης, *Ή Χίος παρά τοίς γεωγράφοις και περιηγηταίς*, έν Αθήναις 1946, τ. Α', πίν. 12, τ. Γ', πίν. 68. Πρβλ. επίσης Γ. Ζολώτας, «Έπιγραφαί Χίου άνέκδοτοι», όπ.π., σ. 4., Α. Κάραβα, *Τοπογραφία τής νήσου Χίου*, έν Χίω 1866, σ. 72 και Μπούρα, *Χίος*, σ. 23, πού σαφώς αναφέρει ότι εκτός τών άλλων ύλικών στο Κάστρο έχουν χρησιμοποιηθεί και «γκρίζες πέτρες τής Φώκαιας». Σχετικά μέ τή θυμιανούσικη πέτρα και τή χρήση της βλ. Χ. Μπούρα, *Χίος*, Έλληνική παραδοσιακή άρχιτεκτονική, Αθήνα 1982, σ. 23.

- 5 στρατῶνος εὐρέθη πρό ὀλίγων ἐτῶν περίφημον *Portale* γενοατικού κτιρίου. Παρά τήν Ἀγ. Τριάδα εὐρέθησαν τάφοι. Ἐπίσης εἰς τοῦ κ. Κιτριλάκη τό θυροδοεψεῖον, εἰς βάθος 5-6 μέτρων, εὐρέθησαν κλίμακες, τάφοι κτλ. Ἐν γένει ἡ ἀρχαία πόλις κεῖται φαίνεται εἰς βάθος μέγα⁸. Παρά τήν οἰκίαν τοῦ γαμβροῦ τοῦ κ. Ζαφειράκη ὑπάρχει
- 10 ἐκκλησία τῆς Πίστεως, Ἀγάπης καί Ἑλπίδος;

ΣΧΟΛΙΑ

- 2-3 Ὀνομάσθη... οἰκίαι: Ἡ ὀνομασία αὐτή ὑπῆρχε πολύ νωρίτερα, ἤδη στό 17ο αἰῶνα, ἐφόσον ὁ Μ. Giustiniani ἀναφέρει τήν piazza del Vunachi, τήν ὁποία θεωρεῖ πολύ εὐρύχωρη⁹. Ὅπως δὲποτε ἡ πλατεία Βουνακίου πρὶν τό 1822 θρικόταν βορειότερα. Μετά τήν ἐπανάσταση διευρύνθηκε καί ἐπεκτάθηκε πρὸς τό νότο¹⁰.

Ὅσον ἀφορᾷ τήν προέλευση τῆς ὀνομασίας ὑπάρχει μία ἐνδιαφέρουσα ἐρμηνεία ἀπό τόν Κων. Σγουρό, πού τή συσχετίζει μέ τήν ὑπαρξη τῆς μικρῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τοῦ Βουνακίου πού ὑπῆρχε πρὶν ἀπό τή γενοουατοκρατία καί ἀνῆκε στή Νέα Μονή¹¹:

3. Ἅγιος Δημήτριος Βροντ(άδου)

- Ὁ Ἅγιος Δημήτριος) παρά τά Ρεστά καί παρά τόν Φαγᾶνον φαίνεται ὅτι <εἶναι> ἀρκετά ἀρχαία ἐκκλησία. Δύο ἰσχυρότατοι ἀντηρίδες τοῦ ἀρχαιότερου ναοῦ σώζονται. Αἱ πλάτανοι αἱ σωζόμεναι
- 5 ἀρκετά ἀρχαῖοι, ἴσως τῶν πρώτων Γενοατικῶν χρόνων. Ὀλίγα οἰκήματα σώζονται· τό κτῆμα θαυμάσιον, μέ ὕδατα ἄφθονα καί δένδρα. Ὀλίγον κατωτέρω τοῖχος ἀρχαῖος μέ μεγίστους λίθους ὁμοίους πρὸς τοὺς τῶν Ἑλληνικῶν καί Πετρανῶν¹² — ἦτο λέγουν ἄλλοτε ἐκεῖ βίγλα¹³—.
- 10 Ἐκ τοῦ Ἀγ. Δημη(ητρίου) ἤρχετο ὕδωρ ἄλλοτε εἰς τήν Χώραν¹⁴ διὰ τῶν γεφυρῶν παρά τά Ρεστά καί τῆς Κόρης τό γεφύρι¹⁵.

8. Βλ. J. Boardman, «The Ancient City of Chios», *The Annual of the British School at Athens* 49 (1954) 123-128, ὅπου ἀναφέρονται καί οἱ προηγούμενες ἀνασκαφές πού ἐγίναν στήν πόλη τῆς Χίου ἀπό τοὺς Ν.-D. Fustel de Coulanges, Κων. Κουρουνηιώτη καί Ν. Κοντολέοντα.

9. Βλ. Michele Giustiniani, *La Scio sacra del rito latino*, in Avellino 1658, σ. 220.

10. Πρβλ. Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 58.

11. Βλ. Κων. Σγουροῦ, *Ἱστορία τῆς νήσου Χίου ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ 1700 μ.Χ.*, ἐπιμελεῖα Φ. Ἀργέντη, Ἀθήνησιν 1937, σσ. 88-89.

12. Βλ. παρακάτω, σημ. 11, σ.στ.2.

13. Βλ. παρακάτω, σημ. 26, σ.στ.8.

14. Στήν πόλη τῆς Χίου.

15. Βλ. Smith, *Architecture*, σ. 119, πίν. 225-1. Σχετικά μέ τό μῦθο πού συνδέεται μέ τῆς Κόρης τό γεφύρι βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 474-476.

ΣΧΟΛΙΑ

- 2-3 'Ο "Άγιος Δημήτριος... ἐκκλησία: 'Εδῶ λείπει τό ρῆμα, προφανῶς ἀπό παραδρομῆς. Τό νόημα ἀποκαθίσταται ἂν προστεθεῖ τό ρῆμα «εἶναι».
 'Η ὀνομασία τῆς θέσεως Ρεστά ὀφείλεται στό ὄνομα τῆς οἰκογένειας πού ἦταν κάτοχος κτημάτων τῆς περιοχῆς, τῶν Restano (ἢ Restagno) ἢ Resta¹⁶.

Τά τρία σημειώματα πού ἀκολουθοῦν ἀφοροῦν τῇ Νέα Μονῇ· τό πρῶτο ἀναφέρεται ἐπίσης στό μοναστήρι τοῦ 'Αγίου Μάρκου καί στόν "Άγιο Φανούριο. Προφανῶς ὑπῆρχε καί τέταρτο σημείωμα πού ἀποτελοῦσε τό πρῶτο μέρος τοῦ ὑπ' ἀρ. 5, ὅπως προκύπτει ἀπό τήν πρώτη πρόταση τοῦ ἴδιου σημειώματος —ή ἀρχή τῆς ὁποίας λείπει— καί ἀπό τόν ἀριθμό 2 πού εἶναι σημειωμένος μέ μολύβι στήν ἐπάνω δεξιὰ γωνία.

Τά τρία σημειώματα πού δημοσιεύονται ἐδῶ γράφτηκαν σέ διαφορετικές ἐπισκέψεις τοῦ Κ. 'Αμάντου στή μονή καί σέ χρονικά διαστήματα πού ἀπείχαν μεταξύ τους. Αὐτό διαπιστώνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι α) μερικές πληροφορίες ἐπαναλαμβάνονται (ὅπως π.χ. τά σχετικά μέ τή δεξαμενὴ πού ἀναφέρονται στό ὑπ' ἀρ. 4 καί ἐπαναλαμβάνονται στό ὑπ' ἀρ. 6, μέ τά μωσαϊκά πού, ἂν καί μέ ἀντιφάσεις, ἐπαναλαμβάνονται στά ὑπ' ἀρ. 4 καί 6, καθὼς καί τά σχετικά μέ τήν «τράπεζα») καί β) ἐνὼ τό ὑπ' ἀρ. 4 εἶναι περιληπτικότερο, τά δύο ἄλλα εἶναι ἐκτενέστερα. Φαίνεται ὅτι ἡ ἐπίσκεψις στή Νέα Μονή, μέ τήν εὐκαιρία τῆς ὁποίας ἔγραψε τό σημείωμα ὑπ' ἀρ. 4, ἐγένεε στά πλαίσια μεγαλύτερης ἐκδρομῆς, γι' αὐτό καί περιγράφεται συντομότερα μαζί μέ τόν "Άγιο Μάρκο καί τόν "Άγιο Φανούριο.

Τό ὑπ' ἀρ. 6 σημείωμα φέρει χρονολογία (27 Αὐγούστου 1942) καί χρησιμεύει στήν κατὰ προσέγγισις χρονολόγησις καί ἄλλων σημειώματων πού ἔχουν τόν ἴδιο γραφικό χαρακτήρα. 'Ο γραφικός χαρακτήρας τοῦ χρονολογημένου σημειώματος διαφέρει σαφῶς ἀπό τῶν δύο ἄλλων.

Στή χρονολόγησις τοῦ ὑπ' ἀρ. 5 σημειώματος βοηθεῖ ἡ γερμανικὴ λέξις *steht* (=ὑπάρχει, βρίσκεται) στή συμπλήρωσις πού ὑπάρχει στό περιθώριο. Νομίζω δηλαδή, ὅτι ὁ χρόνος γραφῆς του πρέπει νά τοποθετηθεῖ λίγο μετὰ τήν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴ Γερμανία, ὅπου ἔκανε μεταπτυχιακές σπουδές, τό 1904 ἢ τό 1905¹⁷. Εἶναι φυσικὸ

16. Βλ. Ζολῳτά, *Συναγωγή*, σ. 285, ὑποσ. 2, Αἰμ. Ζολῳτά, «Βραχεῖαι ἐπανορθώσεις καὶ προσθήκαι», *Ἀθηνᾶ* 20 (1908) 509-526 καὶ Κ. 'Αμάντου, *Γλωσσικά μελετήματα*, σ. 170. Πρὸβλ. καὶ ὅσα γράφονται παρακάτω, σημ. 27, σχ.στ.14.

17. Στὴν εἰσαγωγή τοῦ ἀφιερώματος, πού ἐξέδωσαν οἱ μαθητὲς του μετὰ τὴν ἀποχώρησίν του ἀπὸ τό Πανεπιστήμιο (βλ. *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ι. 'Αμάντον*, Ἀθῆναι 1940, σ.

λοιπόν μετά τη μακρόχρονη παραμονή του στη Γερμανία νά του είχαν γίνει θιώματα μερικές λέξεις και εκφράσεις, πού τις χρησιμοποιούσε άσυναίσθητα για κάποιο — μάλλον μικρό— χρονικό διάστημα μετά τήν επάνοδό του.

4. "Αγ. Μάρκος - Νέα Μονή - "Αγ. Φανούριος

Τῶν τειχῶν σώζονται πολλαχοῦ μέρη τῶν πύργων καί τοίχος ἐνιαχοῦ μέ ὀγκολίθους ἐκτισμένα· πλήθος δεξαμενῶν εὐρέθη ἐπ' αὐτοῦ· ἐπίσης νομίσματα ἑλληνικά καί βυζαντινά, ὄχι γενοατικά· οἱ ὀγκόλιθοι

5 βεβαίως ἀρχαίαις ἐποχῇς¹⁸.

Ἐν Ν. Μονῇ¹⁹ σώζεται βυζ(αντιακή) δεξαμενή μέ διπλὴν σειράν κιόνων²⁰, ὁ ναός ἰδιορρυθμὸς ἀρχιτεκτονικῶς²¹ πολλὰ μωσαϊκά ἐτι²², ἐπιγραφαί²³ κλπ. Ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ) τοῦ Ἀγ. Φανουρίου ἐπὶ τοῦ ὑπερθύρου ἀνάγλυφον ἔκτυπον γενοατικόν μέ γρῦπας καί τόν

10 Εὐαγγελισμὸν τῆς Θεοτ(όκου) (ὅπως καί ἐν Ἀγ. Ἰωάννη Προδρ(όμῳ)) καί μίαν ἑλλ(ηνικὴν) ἐπιγραφὴν — κατωτέρω παρὰ τὸ ὕδωρ τῆς Πλατάνου ὀλίγα ἑλλ(ηνικά) γράμματα καί τουρκικά(;) — Τοπων(ύμια) παρὰ τήν Μονήν: Ἀξιόνι, Ἐρεικανή, Μιρμί κλπ.

8'), ἀναφέρεται τὸ 1904 ὡς ὁ χρόνος διορισμοῦ του στό Γυμνάσιο τῆς Χίου ἀμέσως μετὰ τήν περάτωση τῶν σπουδῶν του στή Γερμανία. Ἀντίθετα, σέ βιογραφικὸ σημεῖωμα γραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀναφέρεται τὸ 1905 ὡς ὁ χρόνος ἐπιστροφῆς καί διορισμοῦ του (βλ. Χιακά Χρονικά 7 (1975) 69-80, στή 52).

18. Σχετικά μέ τὴ μονὴ τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Πενθόδου βλ. Σπ. Κокκίνη, *Τὰ μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος*, [Ἀθήνα 1976], σ. 213 καί Α. Μαγγανά, «Ἡ σκῆτη τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Πενθόδου καί ἡ μονὴ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τῶν Μουνδῶν», *Χιακὴ Ἐπιθεώρησις* 8 (1970) 110-112, στίς σσ. 110-111. Γιά τὸ κάστρο τοῦ Ἀγίου Μάρκου, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ὁ Κ. Ἀμαντος, βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 423 (ὅπου ὁ συγγραφέας χαρακτηρίζει τὸν Ἀγ. Μάρκο «ἀκρόπολη» τῆς Νέας Μονῆς), 463 καί Α₂, σ.3. Βλ. ἐπίσης Smith, *Architecture*, σ. 92, πίν. 181. Γιά τὴν ἱστορία τῆς μονῆς ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 19ου αἰῶνα καί ἐξῆς βλ. Ἀνδρεάδης, *Ἱστορία Ἐκκλησίας*, σσ. 323-327.

19. Ἡ Νέα Μονὴ ἰδρύθηκε στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ. καί παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον γιά τὸν ἐρευνητὴ εἴτε αὐτὸς εἶναι ἀρχαιολόγος, εἴτε ἱστορικός, εἴτε φιλόλογος, εἴτε ἀρχιτέκτονας. Γιά τὸ λόγο αὐτὸ ἔχουν δημοσιευθεῖ πολλές μελέτες ποῦ καλύπτουν ὅλους τοὺς παραπάνω τομεῖς τῆς ἐπιστήμης. Ἡ πιὸ πρόσφατη καί ἡ πληρέστερη εἶναι ἡ ἑκτενὴς μελέτη τοῦ Χ. Μπούρα, *Νέα Μονή*. Πολύ χρήσιμη εἶναι ἡ βιβλιογραφία τῆς Νέας Μονῆς πού ἔχει συντάξει ὁ Χ. Μπούρας, «Συλλογὴ βιβλιογραφίας τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τῆς Χίου», *Χιακὴ Ἐπιθεώρησις* 4 (1966) 117-129, στίς σσ. 121-123.

20. Διεξοδικότατη περιγραφὴ τῆς δεξαμενῆς βλ. Μπούρα, *Νέα Μονή*, σσ. 178-180, εἰκ. 157-161.

21. Βλ. ὁπ.π., σσ. 50-168 λεπτομερέστατη περιγραφὴ τοῦ κυρίως ναοῦ καί εἰκ. 26-27 τομὴ καί κάτοψή του.

22. Τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπαριθμεῖ ἀπλῶς ὁ Φωτεινός, *Νεαμονήσια*, σσ. 82-83. Βλ. ἐπίσης J. Strzygowsky, «Nea Moni auf Chios», BZ 5 (1896) 140-157, στίς σσ. 147-151, O. Wulff, «Die Mosaiken der Nea Moni von Chios», BZ 25 (1925) 115-144 καί Ντούλα Μουρίκη, «Τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Νέας Μονῆς Χίου», *Ζυγός* 47 (1981) 11-19.

23. Βλ. παρακάτω, σημ. 5.

ΣΧΟΛΙΑ

- 8-11 'Εν τῇ ἐκκλησίᾳ... ἐπιγραφὴν: Ὁ ναός τοῦ Ἀγίου Φανουρίου ἀνῆκε στὴ Νέα Μονὴ τουλάχιστον μέχρι τὸ 1940²⁴.
- Πλήρη περιγραφή τοῦ ἀναγλύφου καὶ τῆς ἐπιγραφῆς —πού ἀναφέρει ὡς ἀνακαινιστὴ τοῦ ναοῦ τὸν ἱερομόναχο Κλίμεντα Μπαχαλίρι (sic)—, καθὼς καὶ τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου Προδρόμου στὴν πόλη τῆς Χίου ἔδωσε ὁ F. W. Hasluck²⁵.
- 11-12 παρὰ τὸ ὕδωρ τῆς Πλατάνου: Ἡ θέσις «ἡ Πλάτανος» συμπεριλαμβάνεται στὰ κτήματα τῆς Νέας Μονῆς πού ἀναφέρονται σὲ χρυσόβουλλο τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου τοῦ ἔτους 1259²⁶. Στὴν ἴδια θέσις ὑπῆρχε καὶ ναός (κατὰ τὸν Γρ. Φωτεινὸ) ἡ κτῆμα (κατὰ τὸν Κύριλλο Τρεχάκη) τῶν Ἀγίων Πλάτωνος καὶ Ρωμανοῦ²⁷.

5.

προνάρθηκος κατεσκευάσθη· τὸ ἀπὸ σημαντῆρος μέχρις καμπαναρίου ἀπεχθές. Ἐν τοῖς Νεαμονησίοις τοῦ Νικηφόρου ὑπάρχει εἰκὼν τῆς Μονῆς μέ τὸ ἀρχ(αῖον) κωδωνοστάσιον καὶ τοὺς 5 θόλους²⁸.

Ἐπὶ τῆς θύρας τῆς ἐκκλησίας ἔκτισται πλάξ μέ τὰ ἐξῆς ἔκτυπα.

- 5 ἱαμβ. βυζ. βιωτικῶς ρίψαντες πιστοὶ ἐννοίας
παντός τε μώμου ἀγνοῖσαντες καρδί(=ας)
προσευχῆς οἴκου εἰσέλθωμεν τὰς θύρας
θεῷ γὰρ δεκτὸς οὐδεὶς φαῦλος τυγχάνει
ἈΨΙΗ'

- 10 Ἐπὶ τῆς θύρας τῆς τραπεζαρ(ίας)²⁹ ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή

24. Βλ. Ἀνδρεάδη, *Ἱστορία Ἑκκλησίας*, σ. 244.

25. Βλ. F. W. Hasluck, «The Latin Monuments of Chios», *The Annual of the British School at Athens* 16 (1909-1910) 137-184, στίς σσ. 172-173.

26. Βλ. Fr. Miklosich — Jos. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi, Sacra et Profana V*, Vindobonae 1887, σσ. 10-13, στίς σσ. 11-12, καὶ Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*. 3. Teil: Regesten von 1204-1282. Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage, bearbeitet von P. Wirth, München 1977, No 1870.

27. Βλ. Φωτεινοῦ, *Νεαμονησία*, σ. 143 καὶ Κυρ. Τρεχάκη, «Τοπωνυμικά καὶ Τοπογραφικά», *Χιακά Χρονικά* 2 (1914) 84-88, στή σ. 87. Πρὸς ἐπίσης Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σ. 495.

28. Βλ. Νικηφόρου τοῦ Χίου, *Ἡ θεία καὶ ἱερὰ ἀκολουθία τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν Νικήτα, Ἰωάννου καὶ Ἰωσήφ τῶν κητόρων τῆς ἐν Χίῳ σεβασμίας, ἱερᾶς, βασιλικῆς τε καὶ σταυροπηγιακῆς μονῆς τῆς ἐπιλεγομένης Νέας*, Ἐνετίῃσιν 1804, ὅπου μεταξὺ τῶν σσ. 86 καὶ 87 ὑπάρχει ἐνθετος πίνακας μέ σχέδιο τοῦ ναοῦ. Φαίνεται ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ καὶ τὸ καμπαναριό, τὸ θόλο τοῦ ὁποῦ προσημετρά ὁ Ἀμαντός τοὺς τέσσερις θόλους τοῦ ναοῦ.

29. Ἐκτενὴς περιγραφὴ τοῦ κτιρίου βλ. Μπούρα, *Νέα Μονή*, σσ. 172-178, εἰκ. 151-156.

Ἄνεκαινίσθη ἡ παρ/οὔσα τράπεζοσ...(:)
 διε/ξόδου τοῦ ποτὲ Νικο/λάου Βασιλάκη
 ἡγουμενεύοντος πατρ(· ἢ ποτὲ·) Κύρ/ΝΕΟΦΥΜΟΥ
 Ἀδεξίου

15

1637 Ἀπριλλίου: – 17

Τρίτη ἐπιγρ(αφή) ὑπάρχει ἡ τοῦ Φραγγοπούλου ἐπὶ τοῦ καμπαναρίου.
 Στὸ ἀριστερὸ περιθώριο συμπληρώνονται τὰ ἀκόλουθα: Τὸ ἀγνοίσα-
 ντες δὲν εἶναι ἀσφαλές· ἴσως *steht* ἀνήσαντες.

ΣΧΟΛΙΑ

- 1-2 Ὅπως ἀνέφερα παραπάνω (σ. 68), τὸ σημείωμα αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ δευτέρου μέρος ἄλλου ἑκτενοῦς σημειώματος περὶ τῆς Νέας Μονῆς. τὸ ἀπὸ σημαντήρος μέχρις καμπαναρίου ἀπεχθές: Ἐδῶ προκύπτει τὸ πρόβλημα, ποῖο σημεῖο τοῦ καθολικοῦ τῆς Ν. Μονῆς καλεῖ σημαντήρα ὁ Ἄμαντος. Μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ εἶναι γνωστὸ ἓνα πρόσθετο κτίσμα στῆ βόρεια πλευρὰ τοῦ ναοῦ, ἀκριβῶς δίπλα στὴν ἀνατολική πλευρὰ τῆς βόρειας κόγχης τοῦ προνάρθηκα³⁰. Περιγραφή αὐτοῦ τοῦ σημαντήρα καὶ γενικότερες πληροφορίες δίνει ὁ Χ. Μπούρας, πού τοποθετεῖ τὴν ἀνέγερσίν του στὸ 16ο-17ο αἰ., ἐνῶ ὁ Γρ. Φωτεινὸς τὸν θεωρεῖ «προσθήκη ἄχαριν» καὶ «ἀδεξιο» πού ἐπιθυμοῦσε νὰ καταστρέψει³¹. Σήμερα σώζονται μόνο ὑπολείμματα τοῦ σημαντήρα αὐτοῦ.

Ὁ Γρ. Φωτεινὸς ὅμως πιστεύει ὅτι ἀρχικὰ ὑπῆρχε ἄλλος σημαντήρας ἐμπρὸς ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν προνάρθηκα, στὸ σημεῖο πού ἀργότερα κτίστηκε ἡ προσθήκη πού ἔνωσε τὸν προνάρθηκα μὲ τὸ κωδωνοστάσιο³². Τὸ πρόκτισμα αὐτὸ θεωρεῖται ταφικὸ παρεκκλήσιο πού κτίστηκε μετὰ τὸ 1512 καὶ πρὶν τὸ 1679³³. Ὁ πιὸ πρόσφατος ὅμως μελετητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς μονῆς, ὁ Χ. Μπούρας, ἀπορρίπτει τὴν ἄποψιν τοῦ Γρ. Φωτεινοῦ, ὅτι ὑπῆρχε δηλαδὴ παλαιὸς σημαντήρας, καὶ θεωρεῖ ὅτι ἡ ὁμοιότητα τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ προκτίσματος μὲ τὸ σημαντήρα ὀδήγησε τὸ Γρ. Φωτεινὸ σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα.

Οἱ χαρακτηρισμοὶ πού δίνει ὁ Γρ. Φωτεινὸς στὸ πρόκτισμα («ἀφιλόκαλος προσθήκη τυγχάνει ἐπικαθημένη, ὥσπερ λήμη τις, εἰς τὸν ὀφθαλμόν...» καὶ «χυδαία κτίσις») συμφωνοῦν μὲ αὐτόν τοῦ Κ. Ἀμάντου («ἀπεχθές»)³⁴. Πιστεύω λοιπόν ὅτι καὶ ὁ ἴδιος θεωρεῖ

30. Βλ. Μπούρα, *Νέα Μονή*, εἰκ. 27 καὶ 71α κάτωφιν τῆς ἐκκλησίας, ὅπως εἶναι σήμερα.

31. Βλ. Μπούρα, *Νέα Μονή*, σσ. 180-182, εἰκ. 15, 162-164 καὶ Φωτεινοῦ, *Νεαμονήσια*, σσ. 80, ὑποσ. α' καὶ 81 ἀντίστοιχα.

32. Βλ. Φωτεινοῦ, *Νεαμονήσια*, σ. 78, ὑποσ. α' καὶ σ. 80, ὑποσ. α' καὶ Μπούρα, *Νέα Μονή*, σσ. 55-56 γιὰ τὴν περιγραφή τοῦ προκτίσματος.

33. Βλ. Μπούρα, *Νέα Μονή*, σσ. 168-169.

34. Βλ. Φωτεινοῦ, *Νεαμονήσια*, ὁπ.π.

σημαντήρα τόν κατά τόν Γρ. Φωτεινό παλαιό σημαντήρα —προφανώς είχε μελετήσει τά *Νεαμονήσια*— δηλαδή τό τμήμα μεταξύ του προνάρθηκα καί του κωδωνοστασίου. Γιατί ἂν ἐννοοῦσε τό «νεότερο» σημαντήρα (τό βρισκόμενο στή βόρεια πλευρά του ναοῦ) θά συμπεριλάμβανε καί τόν προνάρθηκα στό μεταξύ αὐτοῦ καί του κωδωνοστασίου τμήμα, πού κάθε ἄλλο παρά «ἀπεχθής» μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ.

4 *Ἐπί τῆς θύρας τῆς ἐκκλησίας*: Ἐννοεῖται ἡ σημερινή εἴσοδος, πού βρίσκεται στή βόρεια πλευρά του προκτίσματος³⁵.

5-9 *βιωτικῶς... ἈΨΗ*: Ἡ ἐπιγραφή αὐτή ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπό τό Γρ. Φωτεινό³⁶, τήν παραθέτουν δέ οἱ Enrica Follieri³⁷ καί Χ. Μπούρας³⁸. Οἱ Γ. Ζολώτας³⁹ καί Αἰμ. Ζολώτα⁴⁰ ἐξέδωσαν ἕνα ἀντίγραφο τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς τοῦ 1794 ἀπό τήν Παναγία Κουρνᾶ, τό ὁποῖο παραθέτει καί ὁ Χ. Μπούρας⁴¹.

Ὁ Ἄμαντος ἐσφαλμένα διάβασε *βιωτικῶς*. Καί τόν ἴδιο βέβαια τόν ξένισε ὁ τύπος αὐτός γι' αὐτό καί ὑπογράμμισε τήν κατάληξη. Σαφῶς ὅμως πρόκειται γιά ἄλφα καί ὄχι ὦμέγα, ὅπως διαπίστωσα κατά τήν ἐπίσκεψή μου στή μονή. Τό λάθος του ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι στήν ἐπιγραφή ὑπάρχουν δύο τύποι ἄλφα: Α καί α. Τό δεύτερο ἐξέλαβε γιά ὦμέγα.

Ἡ λέξη πού προβλημάτισε καί τόν Ἄμαντο καί τούς ἐκδότες τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἡ *ἀγνοίσαντες*, ὅπως διαπιστώνεται ἀπό τίς ποικίλες ἀποδόσεις τοῦ τύπου. Ἔτσι συναντᾶμε τή μορφή *ἀνοίξαντες* (Γρ. Φωτεινός, Ε. Follieri καί Χ. Μπούρας, πού ὅπως φαίνεται ἀκολουθοῦν τή γραφή του πρώτου) καί *ἀγνοίσαντες* (Αἰμ. Ζολώτα).

Τό *ἀνήσαντες* νοηματικά ταιριάζει, ἀλλά δέν μπορούμε νά ἀγνοήσουμε τό ὅμικρον καί τό γιώτα πού διακρίνονται καθαρά πρὶν τό σίγμα. Πιστεῦω λοιπόν, ὅτι ὀρθά ἔγραψε ἀγνοίσαντες ὁ Ἄμαντος. Ἀπλῶς πρόκειται γιά ὀρθογραφικό σφάλμα, πράγμα συνηθέστατο στίς ἐπιγραφές αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καί του εἰδους (ἀντί του ὀρθοῦ ἀγνίσαντες).

Ὁ Γρ. Φωτεινός ἐκφράζει τήν ὑπόθεση ὅτι ἡ ἐπιγραφή εἶναι σύνθεση τοῦ ἱεροκήρυκα καί δασκάλου τῆς Σχολῆς Χίου Γαβριήλ

35. Πρβλ. καί ὅσα γράφει ὁ Μπούρας, *Νέα Μονή*, σσ. 56 καί 169 σχετικά μέ τήν πύλη.

36. Βλ. Φωτεινοῦ, *Νεαμονήσια*, σ. 293.

37. Βλ. Enrica Follieri, «Una perduta epigrafe della Νέα Μονή di Chio nella testimonianza di Alessandro Vasilopulo (a. 1627)», *Polychronion. Festschrift Franz Dölger*, Heidelberg 1966, σσ. 184-195, στίς σσ. 190-191 καί ὑποσ. 42.

38. Βλ. Μπούρα, *Νέα Μονή*, σ. 203· α' καί εἰκ. 2.

39. Βλ. Ζολώτα, *Συναγωγή*, σ. 315.

40. Βλ. Αἰμ. Ζολώτα, «Βραχεῖαι ἐπανορθώσεις καί προσθήκαι», *Ἀθηνᾶ* 20 (1908) 509-526, στή σ. 517.

41. Βλ. Χ. Μπούρα, «Παναγία ἡ Κουρνᾶ. Μία ἐκκλησία τῶν Δομινικανῶν στή Χίο», *Χιακά Χρονικά* 7 (1975) 28-38, στή σ. 36.

Ἀσπρακάρη. Αυτό όμως είναι άπίθανο, γιατί ο Ἀσπρακάρης δίδαξε μόλις το τελευταίο τέταρτο του 18ου αἰ.⁴²

- 11-15 Ἀνεκαίνισθη... Ἀπριλλίου 17: Ἡ ἐπιγραφή τῆς ἀνακαινίσεως τῆς τραπέζης ἔχει δημοσιευτεῖ ἀπό τό Γρ. Φωτεινό⁴³, τό Γ. Ζολώτα⁴⁴ καί τό Χ. Μπούρα⁴⁵. Ἡ λέξη *τράπεζος* δημιούργησε στόν Ἀμαντο τήν ἐντύπωση ὅτι ἦταν ἡμιτελής. Εἶναι ὅμως γεγονός ὅτι ἡ τραπεζαρία στήν ἐπιγραφή ἀποδίδεται μέ αὐτή τή λέξη.

Ἡ λέξη *πατρ* ἢ *ποτέ* διαβάζεται εὐκρινῶς παπᾶ. Τό ὄνομα τοῦ ἡγουμένου προβλημάτισε τόν Κ. Ἀμαντο καί γιά τό λόγο αὐτό τό σημείωσε μέ κεφαλαῖα γράμματα προσπαθώντας νά τό ἀντιγράψει ἐπακριβῶς καί τό ὑπογράμμισε. Στήν ἐπιγραφή γράφεται *Νεόφυλλος*, ἀλλά ἐπειδὴ τό ὄνομα εἶναι σπανιότατο καί τά δύο λάμδα πολύ κοντά, τά ἐξέλαβε γιά Μ. Πρόκειται, πιστεύω, γιά τό ὄνομα *Νεόφιλος*, πού ἐξαιτίας τῶν περιορισμένων γραμματικῶν γνώσεων τοῦ ἐπιγραφέα ἀποδόθηκε μέ τόν παραπάνω τρόπο⁴⁶.

Τό ἐπώνυμο Ἀδεξίου εἶναι τό Ἀλεξίου. Προφανῶς τό Λ ὁ Κ. Ἀμαντος ἐξέλαβε γιά Δ.

Οὐσιαστικά δυσανάγνωστος εἶναι μόνο ὁ τελευταῖος ἀριθμός τῆς χρονολογίας. 1637 διάβασαν οἱ Κ. Ἀμαντος καί Χ. Μπούρας, 1631 ὁ Γ. Ζολώτας καί 1634 ὁ Γρ. Φωτεινός. Τήν τελευταία ἀποψη θεωρῶ ὀρθότερη, ἐπειδὴ ὁ προβληματικός ἀριθμός μοιάζει περισσότερο μέ 4 καί διαφέρει σαφῶς ἀπό τό 7 τῆς ἡμερομηνίας (17).

Στή δεύτερη ἐπίσκεψή του πάντως στή Ν. Μονή μετά σχεδόν 35 χρόνια, ἂν ἀληθεύει ἡ ἀποψή μου, ἀποδίδει σωστά καί τό ὄνομα τοῦ ἡγουμένου καί τή χρονολογία⁴⁷.

- 16 Τρίτη ἐπιγραφή... τοῦ *καμπαναρείου*: Ἡ ἐπιγραφή τοῦ Φραγγοπούλου εἶναι τοῦ 1512 καί ἀνῆκε στό παλαιό κωδωνοστάσιο, πού κατέπεσε μέ τό σεισμό τοῦ 1881. Τό νέο κωδωνοστάσιο κτίστηκε τό 1900 καί ἡ πρώτη ἐπιγραφή ἐνσωματώθηκε ἐκεῖ μαζί μέ τή νέα. Ἐκδοση τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 1512 ἔχομε ἀπό τό Γ. Ζολώτα⁴⁸. Τήν παραθέτουν

42. Βλ. Φωτεινοῦ, *Νεαμονήσια*, σ. 293 καί Κ. Ἀμάντου, *Τά γράμματα εἰς τήν Χίον κατά τήν Τουρκοκρατίαν 1566-1822*, Πειραιεύς 1946, σ. 17.

43. Βλ. Φωτεινοῦ, *Νεαμονήσια*, σ. 300.

44. Βλ. Ζολώτα, *Συναγωγή*, σσ. 313-314, πού ἐσφαλμένα ἐξέλαβε τήν τράπεζα γιά ἀπλή οἰκία.

45. Βλ. Μπούρα, *Νέα Μονή*, σ. 203 καί εἰκ. 4.

46. Πρβλ. ἐνδεικτικά Αἰμ. Ζολώτα, «Βραχεῖαι ἐπανορθώσεις καί προσθηकाί», *Ἀθηνᾶ* 20 (1908) 509-526, Ἀνδρεάδης, *Ἱστορία Ἐκκλησίας*, σ. 264, ὑποσ. 2 καί ἔγγραφο ὑπ' ἀρ. 115, σσ. CCXX-CCXXI, Κ. Ἀμάντου, «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα», *Χιακά Χρονικά* 3 (1917) 66-73, στή σ. 68 καί Φωτεινοῦ, *Νεαμονήσια*, σ. 231, ὅπου τό ὄνομα Νεόφιλος ἀπαντᾷ σέ κώδικες τῆς Ν. Μονῆς καί τῆς μονῆς Μουνδών.

47. Βλ. παρακάτω, σημ. 6, στ.9.

48. Βλ. Ζολώτα, *Συναγωγή*, σ. 314.

άκόμα οι Γρ. Φωτεινός⁴⁹, Φ. Ἀργέντης - Στ. Κυριακίδης^{49α} καί Χ. Μπούρας⁵⁰.

Τό σύνολο τῶν ἐπιγραφῶν πού διασώθηκαν στή Ν. Μονή εἶναι 10. Ὑπῆρχαν 5 ἀκόμα γνωστές ἀπό μαρτυρίες περιηγητῶν καί ἀπό τό Γρ. Φωτεινό⁵¹.

6. Ἐκδρομή 27 Αὐγούστου 1942
εἰς τήν Ν. Μονήν

- 5 Ἰδιαζον χαρακτηριστικόν αἱ δύο ὠτίδες τοῦ νάρθηκος. Τό καθολικόν
ἔχει ἐπανειλημμένα στρώματα τοιχογραφιῶν· αἱ κάτω καμάραι μεταξύ
ναοῦ καί καθολικοῦ, μεταξύ καθολικοῦ καί νάρθηκος ἐφράχθησαν
πρός στερέωσιν τοῦ ναοῦ, ὥστε τό φῶς ἡλαττώθη. Ἡ ὀρθομαρμάρω-
σις⁵², ἐξ ἐγχωρίων πιθανῶς λίθων (ἀπό τά Μαρμαροτράπεζα;), χαλκό-
χρους. Ὀκτώ ἡμιθόλια στηρίζουσι τόν θόλον⁵³. Ὀλίγα ψηφιδωτά
ἀπέμειναν⁵⁴. Ἡ «τράπεζος» ἀνεκαινίσθη 1634 ἐπὶ Νεοφίλου⁵⁵. Στε-
10 ρεώτατον τό οἰκοδόμημα τῆς δεξαμενῆς⁵⁶.
Ὁ πύργος δέν φαίνεται σύγχρονος μέ τό πρῶτο κτίριο τοῦ ναοῦ⁵⁷.
ὑπάρχουν καί σκεπαστά⁵⁸ εἰς τό μοναστήρι.

ΣΧΟΛΙΑ

- 3 Ἰδιαζον... νάρθηκος: Οἱ δύο κόγχες τοῦ ἐξωνάρθηκα ἐξέχουν πράγμα-
τι αἰσθητά στή βόρεια καί νότια πλευρά τῆς ἐκκλησίας⁵⁹.
3-4 Τό καθολικόν... τοιχογραφιῶν: Οἱ τοιχογραφίες περιορίζονται στό

49. Βλ. Φωτεινοῦ, *Νεαμονήσια*, σ. 76, ὑποσ. α'.

49α. Βλ. Φ. Ἀργέντη - Στ. Κυριακίδη, *Ἡ Χίος παρά τοῖς γεωγράφοις καί περιηγηταῖς*, ἐν Ἀθήναις 1946, Α', σ. 317, Γ', σ. 1626.

50. Βλ. Μπούρα, *Νέα Μονή*, σ. 203 καί εἰκ. 3.

51. Βλ. ὁπ.π. σσ. 19-21 καί 203.

52. Ἡ περίφημη ὀρθομαρμάρωση τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς μονῆς περιγράφεται ἐκτενῶς ἀπό τό Μπούρα, *Νέα Μονή*, σσ. 86-88.

53. Τόν τρόπο στηρίξεως τοῦ θόλου βλ. Μπούρα, *Νέα Μονή*, σσ. 75-82.

54. Βλ. παραπάνω, σημ. 4, ὑποσ. 22.

55. Πρβλ. ὅσα γράφονται παραπάνω, σημ. 5, σχ. στ. 11-15.

56. Βλ. παραπάνω, σημ. 4, ὑποσ. 20.

57. Περιγραφή τοῦ πύργου βλ. Μπούρα, *Νέα Μονή*, σσ. 183-186, εἰκ. 165-170.

58. Βλ. παρακάτω, σημ. 19, σχ. στ. 3. «Θολοσκέπαστο διαβατικό» ἀποκαλεῖ ὁ Μπούρας, *Νέα Μονή*, σ. 193, εἰκ. 12, τό σκεπαστό, μέσα ἀπό τό ὁποῖο γίνεται ἡ μετάβαση στήν κλειστή αὐλή ἐμπρός ἀπό τή δεξαμενή (κινστήρνα). Ἄλλο σκεπαστό ὑπάρχει στό ΝΑ ἄκρο τῆς μονῆς, ἀνάμεσα σέ δύο συγκροτήματα κελλιῶν.

59. Λεπτομερὴ περιγραφή τοῦ ἐξωνάρθηκα ὅπως εἶναι σήμερα, ἀλλὰ καί ἀποκατάστα-
ση τῆς ἀρχικῆς του μορφῆς βλ. Μπούρα, *Νέα Μονή*, σσ. 56-59 καί 110-114 ἀντίστοιχα καί
εἰκ. 27 καί 30. Ὁ Φωτεινός, *Νεαμονήσια*, σσ. 78-79 δίνει μιά σύντομη περιγραφή του.

- χώρο του έξωνάρθηκα. Δέν υπάρχουν σέ όλόκληρο τό ναό, ὅπως μπορεί νά υποθέσει κανείς διαβάζοντας τή λέξη «καθολικόν».⁶⁰
- 4-6 *αἱ κάτω καμάραι...* τό φῶς ἡλαττώθη: Ἡ διατύπωση ἐδῶ εἶναι πολύ ἀσαφής. Δέν γνωρίζω δηλαδή τί ἐννοεῖ κάνοντας τή διάκριση μεταξύ ναοῦ καί καθολικοῦ. Μετά ἀπό ἐπίσκεψη στή Ν. Μονή καί τή μελέτη τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας κατέληξα στό συμπέρασμα, ὅτι ὁ Ἀμαντος ἀναφέρεται στό τμήμα τό μεταξύ τοῦ πρό τοῦ ναοῦ προκτίσματος καί τοῦ ἐξωνάρθηκα, δηλαδή στό τμήμα ἐκεῖνο πού ἀρχικά συνηστούσε τή δυτική πρόσοψη τοῦ ναοῦ. Τό σημεῖο αὐτό φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε ἀνοικτό καί ὅτι ὁ ἐξωνάρθηκας ἐπομένως εἶχε τή μορφή προστώου ἀνοικτοῦ, ἀποτελούμενου ἀπό τρεῖς καμάρες: μία στό κέντρο, ὅπου καί ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ ναοῦ, καί ἀπό μία δεξιά καί ἀριστερά. Οἱ δύο τελευταῖες καμάρες κλείνονταν μέ χαμηλό θωράκιο καί κιγκλίδωμα, ἀλλά δέν ἐμπόδιζαν τό φωτισμό τοῦ χώρου. Πολύ σύντομα ὅμως —μέσα στόν 11ο αἰ.— κλείστηκαν τά ἀνοίγματα τῶν δύο καμαρῶν. Αὐτό τό γεγονός θίγει ἐδῶ ὁ Ἀμαντος⁶¹.
- 6-8 *Ἡ ὀρθομαρμάρωσις... χαλκόχρους:* Ὁ Ἀμαντος γράφει γιά χαλκόχροη ἀπόχρωση τῶν μαρμάρων, στήν πραγματικότητα ὅμως τά περισσότερα εἶναι ρόδινα, ἐνῶ υπάρχουν καί πολλά γκριζα καί μαῦρα.
- Ἡ ὑπόθεση ὅτι τά μάρμαρα εἶναι ἐγχώρια φαίνεται πολύ πιθανή, γιατί ἡ Χίος διαθέτει πολλά καί ποικίλου χρώματος μάρμαρα. Στό νησί ἐπικρατεῖ ἡ παράδοση ὅτι τά μάρμαρα τῆς Ν. Μονῆς προέρχονται ἀπό τή θέση Μαρμαροτράπεζα τοῦ βουνοῦ Κορακάρη. Ὁ Ἀμαντος γνώριζε τήν παράδοση, ἀλλά δέν ἦταν βέβαιος ὅτι ἀνταποκρινόταν στήν πραγματικότητα⁶².
- 11 *Ὁ πύργος... τοῦ ναοῦ:* Ἡ ἀποψη τοῦ Ἀμάντου σχετικά μέ τήν ἀρχαιότητα τοῦ πύργου συμπίπτει μέ τοῦ Α. Ὁρλάνδου, πού τόν τοποθετεῖ στό 17ο αἰ. Ἀντίθετα ὁ Μπούρας βασισμένος στήν ἀρχιτεκτονική του, ἀλλά καί στήν πρόνοια πού θά πρέπει νά εἶχε ληφθεῖ γιά τήν προστασία τοῦ τόσο πλούσιου καί σημαντικοῦ μοναστηριοῦ, τόν θεωρεῖ σύγχρονο μέ τά πρῶτα κτίρια, τῶν μέσων δηλαδή τοῦ 11ου αἰῶνα⁶³.

7. Αὐγώνυμα⁶⁴

Οἱ Κάτοικοι (περί τās 80 οἰκ., ἄλλοτε ἦσαν πλείονες) ἐτράπησαν ἐπὶ

60. Πρβλ. Φωτεινοῦ, *Νεαμονήσια*, σ. 70 καί Μπούρα, *Νέα Μονή*, σ. 65, πού δέν παρατήρησε ὅμως «ἐπανειλημμένα» στρώματα.

61. Βλ. Μπούρα, *Νέα Μονή*, σσ. 110-114, εἰκ. 103-104.

62. Βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*₁, σσ. 71-74 καί Φωτεινοῦ, *Νεαμονήσια*, σ. 140.

63. Βλ. Anast. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios*, II, Planches, Athènes 1930, πίν. 8 καί Μπούρα, *Νέα Μονή*, σ. 186.

64. Γενικές πληροφορίες γιά τό χωριό βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*₁, σσ. 577-578 καί Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 77.

- τὴν ἐμπορίαν· ὑφαίνουσι τρίχινα τσουβάλια. Πολλοὶ ἐφυγαν, ὥστε εὐρίσκει τις κενὰ ἀκληρὰ σπίτια. Βορείως τῶν Αὐγωνύμων ἔς τοὺς
- 5 Ἑλληνοὺς σωροὶ λίθων κατὰ διαστήματα, ἀφ' ἧς ἐποχῆς τὰ μέρη ταῦτα ἦσαν καλλιεργημένα· ἔπειτα παρημελήθησαν, ὡς ἐν γένει μέγα μέρος τῆς γεωργικῆς γῆς τῶν Αὐγωνύμων. Ἡ Ἑλίντα (καὶ Ἀλίντα), ἐν σμικρᾷ πεδιάδι σχηματισθεῖσα ὑπὸ τοῦ ὀρμητικοῦ ποταμοῦ αὐτῆς, δὲν ἦτο προφανῶς ἄλλοτε πόλις. Ἡ πεδιάς εἶναι μᾶλλον νέα· ἐκκλ(ησία)
- 10 βυζαντινῇ ἢ βυζ(αντιάζουσα) ὑπῆρχεν ἐκεῖ, μετὰ μαρμάρου καὶ τούβλων νῦν ἀνακτισθεῖσα· ἑλληνικὸν λείψανον εἶναι μόνον εἰς τάφος εὐρεθεῖς ἐκεῖ· ἡ Ἑλίντα πιθανῶς θά ἐρημωθῇ γεωργικῶς.

ΣΧΟΛΙΑ

- 1 Αὐγώννυμα: Ἀρχικὰ ὁ Ἄμαντος εἶχε θεωρήσει ὅτι τὸ ὄνομα τοῦ χωριοῦ προερχόταν ἀπὸ τῆ λέξης εὐώνημα, δηλαδὴ φθινὰ κτήματα, καὶ εἶχε υἱοθετήσῃ τὴ γραφὴ Ἀθγώνημα. Σχεδὸν ἀμέσως ὅμως ἀναίρεσε τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ καὶ δέχτηκε τὴν προέλευσίν του ἀπὸ τὸ φυτὸ *enonymus Euroaeus* L. Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε μέ βεβαιότητα ὅτι τὸ σημείωμα γράφτηκε μετὰ τὸ 1915 (χρόνο δημοσίευσης τῆς σχετικῆς μελέτης), ἐφόσον γράφει Αὐγώννυμα⁶⁵.
- 7 Ἡ Ἑλίντα (καὶ Ἀλίντα): Ἡ Ἑλίντα συνδέεται μὲ τὸ ἀρχαῖο τοπωνύμιον Ἐλαιοῦς ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Ἄμαντο, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴ λέξη ἐλαία⁶⁶.

8. Ἀνάβατος⁶⁷

Αὐτὸ τοῦτο ἄβατος· ἐπὶ βράχου ἀπὸ νότου καὶ δυσμῶν καὶ βορρᾶ ἀβάτου, ἀπὸ ἀνατολῶν δὲ δυσβάτου· ὁ βράχος (ὅμοιος Ἀκροκορίν-

65. Βλ. Ἀμάντου, *Γλωσσικά μελετήματα*, σσ. 161 καὶ 175-176 ἀντίστοιχα. Καὶ ὁ Ζολώτας ἐπίσης ὑποστηρίζει τὴν προέλευση τοῦ τοπωνυμίου ἀπὸ τὸ φυτὸ εὐώνυμος (βλ. Ζολώτα, *Ἱστορία*, ὁπ.π.).

66. Βλ. Ἀμάντου, *Γλωσσικά μελετήματα*, σσ. 25-26. Καὶ ὁ Ἀδ. Κораῆς, Ἀτακτα, τ. Γ', ἐν Παρίσιος 1830, σ. 14, ἔγραψε γιὰ τὴν Ἐλαιούντα: «ἡγουν τόπος κατάφυτος ἀπὸ ἐλαίας» καὶ τὴν ταύτισε μέ τοὺς Λαῖους τοῦ Στράβωνα: «εἶτα Λαῖους, καὶ οὗτος ὕψομος αἰγιαλός, ὅθεν εἰς τὴν πόλιν ἐξήκοντα σταδίων ἰσθμός· περιπλους δὲ τριακοσίων ἐξήκοντα, ὃν ἐπήλθομεν» (*Γεωγραφικά*, ἐκδ. Loeb, 14.1.35), χωρὶς ὅμως νὰ ἀπορρίπτει καὶ τὴν πιθανότητα νὰ πρόκειται γιὰ τὸ Λιθιλίμενα. Πρβλ. ἀκόμα Ζολώτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 108-109 καὶ 193.

67. Σχετικὰ μέ τὸν Ἀνάβατο βλ. Ζολώτα, *Ἱστορία Α'*, σσ. 578-581, Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σσ. 77-78, Μπούρα, *Χίος*, σ. 64 καὶ Smith, *Architecture*, σ. 120, πίν. 117-3. Μέρους ἐπίσης τοῦ δημοσιεύματος τοῦ Κ. Ἀμάντου, «Ἐκδρομαὶ εἰς Βαυαρίαν καὶ εἰς Χίον», *Μικρά μελετήματα*, Ἀθῆναι 1940, σσ. 265-268 [=ἐφημ. *Νέα Χίος*, τεύχος 22(1/1/1911)] εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Ἀνάβατο, πού ἐπισκέφτηκε τὸ 1909-1910. Τὴ χρονολογία συμπεραίνω ἀπὸ τὴ δήλωσιν τοῦ ἴδιου, ὅτι «πρὸ ἔτους» ἔκανε ἐκδρομὴ στὸν Προβάτῃ καὶ τὸν Ἀνάβατο, σὲ συνδυασμὸ μέ τὸ χρόνο δημοσιεύσεώς του. Πιστεῖω, λοιπὸν, ὅτι

- θου), ὀχυρώτατος ἐκ φύσεως καί ἐκ τῶν περιβαλλόντων αὐτόν ὀρέων,
 5 ἦτο ὀχυρωμένος καί δι' ἀπλοῦ τοίχου, ἐντός τοῦ ὁποίου ἔκειτο ὅλον
 τό χωρίον· μετά τήν ἐπανάστασιν ἐκτίσθησαν οἰκίαι καί ἔξω τοῦ
 τοίχου· νῦν δέ μόνον ἔξω αὐτοῦ. Μετά τόν σεισμόν οἱ κάτοικοι τοῦ
 χωρίου διεσπάρησαν· ἐκεῖ ζῶσιν μόνον περί τάς 15 οἰκογενεῖας νῦν· ἡ
 γεωργηθεῖσα γῆ κατά τό πλεῖστον παρημελημένη. Ἡ δεξαμενή τοῦ
 10 φρουρίου ἐν τετραωρόφῳ οἰκήματι, ἐν ᾧ ὑπερθεν μέν ἡ ἐκκλησία ἡ
 πρό τῆς ἐπαναστ(άσεως) μετά αἱμάτων ταύτης, ὑπό ταύτην ἡ δεξαμε-
 νή, ὑπό ταύτην τό σχολεῖον καί κατωτάτῳ ἐλαιοτριβεῖόν τι. Κατά τήν
 ἐπανάστασιν εἰσβαλόντων τῶν Τούρκων οἱ κάτοικοι ἐρρίπτοντο ἀπό
 τοῦ ἀβάτου δυτ(ικοῦ) μέρους καί ἐφονεύοντο ἢ ἐσφύζοντο⁶⁸.

ΣΧΟΛΙΑ

- 6-7 Μετά τήν ἐπανάστασιν... καί ἔξω τοῦ τοίχου: Ὁ Γ. Ζολώτας καί ὁ
 Ἄνδρ. Ἀξιωτάκης ὑποστηρίζουν ὅτι μόλις μετά τό σεισμό (βλ. ἀμέσως
 παρακάτω) κτίστηκαν σπίτια καί ἔξω ἀπό τό τεῖχος, καί ὄχι μετά τήν
 ἐπανάστασιν⁶⁹.
- 7-8 Μετά τόν σεισμόν... διεσπάρησαν: Πρόκειται γιά τόν καταστρεπτικό-
 τато σεισμό πού ἔγινε στίς 22 Μαρτίου / 3 Ἀπριλίου 1881. Ὁ σεισμός
 ἐπληξε κυρίως τό νότιο καί τό κεντρικό τμήμα τοῦ νησιοῦ. Ἰδιαίτερο
 ἐνδιαφέρον, ἀναφορικά μέ τίς καταστροφές πού προκάλεσε, παρου-
 σιάζει τό Ἡμερολόγιο τοῦ Κ. Ν. Παπαμιχαλόπουλου, πού ἀμέσως μετά
 τήν εἶδηση τοῦ σεισμοῦ στάλθηκε στή Χίο ἀπό τόν ὑπουργό ἐσωτερι-
 κῶν τῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως γιά νά ἐκτιμήσει τήν καταστροφή
 καί νά κάνει σχετική ἀναφορά⁷⁰.

Ἡ Χίος εἶναι ἰδιαίτερα σεισμογενής περιοχή καί ἔχει πληγεῖ πολλές
 φορές ἀπό σεισμούς. Αὐτός ὅμως τοῦ 1881 ἦταν ἀπό τούς πῶ

κατά τή διάρκεια τῆς ἴδιας ἐκδρομῆς ἔγραψε καί τό σημεῖωμα αὐτό, παρ' ὅλο πού δέν
 χρησιμοποίησε στό δημοσίευμα τίς λεπτομέρειες πού ἀναφέρει ἐδῶ, καθώς καί τό ὑπ'
 ἄρ. 4. (Πρβλ. παραπάνω, σ. 61).

Ἡ σημαντικότερη καί πῶ πρόσφατη μελέτη γιά τόν Ἀνάβατο εἶναι τοῦ Ἀνδρέα Χ.
 Ἀξιωτάκη, Ὁ Ἀνάβατος τῆς Χίου (Ἱστορία - Τέχνη - Λαογραφία), Χίος 1976.

68. Σχετικά μέ τό ὁλοκαύτωμα τοῦ χωριοῦ τό 1822 βλ. Ζολώτας, Ἱστορία Γ₂, σσ. 529-533
 καί Ἄνδρ. Ἀξιωτάκη, ὁπ.π., σσ. 30-41. Βλ. καί ὑπόσ. 108.

69. Βλ. Ζολώτας, Ἱστορία Α₁, σ. 579 καί Ἄνδρ. Ἀξιωτάκη, ὁπ.π., σσ. 25-26.

70. Βλ. Κ. Ν. Παπαμιχαλόπουλου, Ἐκ τῶν ἐρειπίων τῆς Χίου, Ἡμερολόγιον (Ἀνατύπω-
 σις ἐκ τῆς «Ἐφημερίδος»), ἐν Ἀθήναις 1881 (σύμφωνα μέ τίς ἐκτιμήσεις του οἱ νεκροί
 ἀνῆλθαν στούς 4000 καί οἱ τραυματίες στούς 3000-3500), Σπυρ. Παγανέλη, Ὁδοιπορικά
 σημεῖώσεις, Α', Οἱ σεισμοί τῆς Χίου, ἐν Ἀθήναις 1882, H. Houssaye «L'île de Chio», *Révue
 des deux mondes* 56 (1881) 82-103, στίς σσ. 99-103 καί Λεώκωμα τῶν ἐρειπίων τῆς Χίου
 συνεπεῖρα τῶν σεισμῶν τῆς 22/3 Ἀπριλίου 1881, Ἀθήναι 1983.

καταστρεπτικούς και οι κάτοικοι του νησιού, όταν αναφέρονται σ' αυτόν, λένε απλά «ό σεισμός»⁷¹.

- 8 *έκει ζώσιν... νῦν*: Σήμερα ζούν στον 'Ανάβατο περίπου τριάντα κάτοικοι (σύμφωνα μέ δική τους δήλωση).
- 9-12 *'Η δεξαμενή... ελαιοτριβεῖον τι*: 'Ο Γ. Ζολώτας περιγράφει τό κτίσμα ως τριώροφο, αλλά δέν προσμετρά στους ὀρόφους τήν ἐκκλησία τῆς Παναγίας. Καί ὁ 'Ανδρ. 'Αξιωτάκης τό θεωρεῖ τριώροφο, ἀλλά τοποθετεῖ τό σχολεῖο μέ τή δεξαμενή στόν ἴδιο ὄροφο, τό πρῶτο ἀνατολικά καί τή δεύτερη δυτικά⁷². Εἶναι πάντως γεγονός ὅτι ἐξωτερικά φαίνεται τριώροφο τό κτίριο, γιατί ἡ δεξαμενή καλύπτει ἕνα μικρό σέ ὕψος χώρο ἀνάμεσα στό σχολεῖο καί τήν ἐκκλησία, χωρίς νά καταλαμβάνει ὁλόκληρο ὄροφο.

9. Βερβεράτος⁷³

- Κατά τόν σεισμόν ἐφονεύθησαν 120 ψυχαί⁷⁴. 'Ο Βερβεράτος εἶχεν ἄλλοτε πύργον ἐκλιπόντα πρό πολλοῦ· ὁμοίως εἶχε πύλας. 'Εν Φλαμουνίῳ ὑπάρχει ἐκκλησία τοῦ 'Αγ. Γεωργίου κατὰ τό σχέδιον τῆς
- 5 *Νέας Μονῆς καί Κρήνης*⁷⁵, ἀλλά τοιχογραφημένη· ἐκεῖ εὐρέθη ἡ ἐπιγραφή) τοῦ Μ. 'Αλεξάνδρου· ὑπῆρχε καί πύργος ἐκεῖ. Τό Καναβουτσάτο⁷⁶ ἔχει ὕδωρ πολὺ μέ εἶδος πυρ..... ὅπως ἡ Πλαγιά⁷⁷. Τοῦθλα εἰς τόν θόλον τοῦ ὕδατος κλπ. 'Υπῆρχε καί ἐκκλησία ἧς σώζονται τά ἐρείπια, εἰς ἣν δῆθεν εὐρέθη μικρά ἐπιγραφή κομισθεῖσα εἰς
- 10 *μουσεῖον· τό Καναβουτσάτο*) εἶναι βακούφι. Κατωτέρω εἶναι οἱ 'Επτά μέ ἐκκλησίαν ἐπίσης καί ὕδωρ λαμπρόν ἐρχόμενον τώρα εἰς

71. Βλ. 'Αγγ. Γαλανόπουλου, «Σεισμική γεωγραφία τῆς 'Ελλάδος», *Annales géologiques des pays helléniques* 6 (1955) 83-121, στίς σσ. 104-105 καί Στεφ. Καββάδα, «Οἱ σεισμοὶ τῆς Χίου», ἐφημ. Χιακόν Μέλлон, ἀρ. 61 (1/10/1949).

72. Βλ. Ζολώτα, 'Ιστορία Α₁, σ. 580 καί 'Ανδρ. 'Αξιωτάκη, ὁπ.π., σσ. 63-70.

73. Γενικές πληροφορίες γιά τό χωριό καί τήν περιοχή του βλ. Ζολώτα, 'Ιστορία Α₁, σσ. 570-573 καί Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 86.

74. Βλ. παραπάνω, σημ. 8, ὑποσ. 70.

75. Βλ. παραπάνω, σημ. 4, 5, 6, περί Νέας Μονῆς. Σχετικά μέ τήν Παναγία τήν Κρήνα βλ. Γ. Σωτηρίου, «Κυρίως θυζαντιακά μνημεῖα Χίου», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 2 (1916), Παράρτημα, 33-34, εἰκ. 11, 12 καί 13, Anast. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios*, II, Planches, Athènes 1930, πίν. 31-37, 'Ανδρεάδη, 'Ιστορία 'Εκκλησίας, σσ. 279-280 καί Μπούρα, Χίος, σσ. 30-34.

76. Σχετικά μέ τό ἐπώνυμο Καναβούτσης ἢ Καναβούτζης, στό ὁποῖο ὀφείλει τό ὄνομά τῆς ἡ περιοχή, καί μέ τήν παρουσία τῆς οἰκογένειας στή Χίο βλ. Ζολώτα, 'Ιστορία Α₂, σσ. 337-340 καί τοῦ ἴδιου, «Περί 'Ιωάννου Καναβούτζη τοῦ Μαγίστρου», *Ἐκθεσις τῶν κατὰ τό σχολικόν ἔτος 1888-1889 πεπραγμένων ἐν τοῖς κοινῶν παιδευτηρίοις τῆς πόλεως Χίου*, ἐν Χίῳ 1889, σσ. 110-129. Γιά τό Καναβουτσάτο καί τοὺς πύργους ποὺ ὑπῆρχαν ἐκεῖ, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους σώζονται ἐρειπωμένοι μέχρι σήμερα, βλ. Ζολώτα, 'Ιστορία Α₁, σσ. 572-573.

77. Σχετικά μέ τή θέση αὐτῇ βλ. Ζολώτα, 'Ιστορία Α₁, σσ. 572-573.

Βερβεράτον· μέρος τοῦ λόφου κατεκάθισεν· εἰς τὴν βάσιν τοῦ λόφου πολλοὶ θράχοι ἐσκαλισμένοι δι' ἄγνωστον λόγον· ἴσως τὸ ἐσκαλισμένον μέρος ἦτο ἄλλοτε εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον μέ τὸ λοιπὸν ἔδαφος.

15 *Μέρος τῶν 7 φραγκικόν*⁷⁸.

ΣΧΟΛΙΑ

- 1 *Βερβεράτος*: καὶ τὸ Βερβεράτο. Τὸ ὄνομά του ἀποδίδεται στὸ ἐπώνυμο Βέρβερης, στὴν οἰκογένεια δηλαδὴ ποὺ ἀρχικὰ τῆς ἀνῆκε τὸ κτῆμα, τὸ ὁποῖο ἐξελίχθηκε σὲ χωριό⁷⁹.
- 3 *πύργον ἐκλιπόντα πρὸ πολλοῦ*: Ὁ πύργος κτίστηκε τὸ 1519. Οἱ κάτοικοι ἤλθαν σὲ συμφωνία μὲ τὶς ἀρχές, κατὰ τὴν ὁποία οἱ ἴδιοι ἀναλάμβαναν τὴν ἀνέγερση τοῦ πύργου, ἐφόσον οἱ ἀρχές θὰ παρῆχαν τὰ οἰκοδομικὰ ὑλικά καὶ θὰ πλήρωναν τοὺς ἐργολάβους. Ἡ συμφωνία (pacta) φέρει ἡμερομηνία 16 Μαΐου 1519⁸⁰.
- 3-5 *Ἐν Φλαμουνίῳ... καὶ Κρήνας*: Ἡ Παναγία ἡ Κρήνα, ὅπως καὶ ὁ Ἅγ. Γεώργιος Συκούσης καὶ οἱ Ἅγ. Ἀπόστολοι τοῦ Πυργίου, εἶναι ἀντίγραφο τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς. Ὁ Ἅγ. Γεώργιος στὸ Φλαμούνι εἶναι ἀπλὰ δεῖγμα μιᾶς τάσεως κατασκευῆς ναῶν μὲ τροῦλλο, ποὺ ἀποτέλεσε ἐξέλιξη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Νέας Μονῆς.
- 5-6 *Ἐκεῖ εὐρέθη ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου*: Τὴν ἐπιγραφὴ ἀνακάλυψε ὁ Γ. Ζολώτας πάνω στὴν τράπεζα τῆς προθέσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἅγ. Γεωργίου τὸ 1893 καὶ τὴν ἐξέδωσε ὁ ἴδιος⁸¹.

Τὸ κείμενο ἀποτελεῖται ἀπὸ 19 στίχους καὶ ἀνακοινώνει ἀπόφαση τοῦ Ἀλεξάνδρου γιὰ τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καὶ τῶν πολιτικῶν φυγάδων στὴ Χίο, τὴν παροχὴ τριάντα ἐπανδρωμένων τριήρων στὸ ἐλληνικὸ ναυτικὸ, τὴν τιμωρία τῶν ὀλιγαρχικῶν ποὺ παρέδωσαν τὴν πόλη στοὺς Πέρσες καὶ τὴν παρουσία μακεδονικῆς φρουρᾶς γιὰ τὴν τήρηση τῆς τάξεως «μέχρι ἂν διαλλαγῶσι Χῖοι».

Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Βερβεράτου πρέπει νὰ ἦταν ἀντίγραφο ἐκείνης ποὺ ὑπῆρχε στὴν πόλη τῆς Χίου. Πιστεύεται ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα ἀντίγραφα, γιὰ νὰ γνωστοποιηθεῖ εὐρύτερα ἡ ἀπόφαση τοῦ Μακεδόνα βασιλέα. Ἡ μόνη ποὺ διασώθηκε εἶναι αὐτὴ τοῦ Βερβεράτου, ποὺ

78. Βλ. Ζολώτα, *Ἱστορία Α*, σ. 530.

79. Βλ. Ζολώτα, *Ἱστορία Α*, σ. 570 καὶ Κ. Ἀμάντου, «Σημειώσεις ἐκ κωδίκων χωρίων καὶ μοναστηρίων», *Χιακὰ Χρονικά* 1 (1911) 125-131, στή σ. 128.

80. Βλ. Argenti, *Occupation I*, σ. 565 καὶ III, σσ. 863-864, ἀρ. πρ. 380.

81. Βλ. Ζολώτα, «Ἐπιγραφὰ Χίου ἀνέκδοτοι», *Ἀθηνά* 5 (1893) 1-33, στίς σσ. 7-33. Ἡ θυγατέρα τοῦ Αἰμιλίου Σάρου - Ζολώτα τὴν ἀναδημοσίευσε στὸ ἴδιο περιοδικὸ τὸ 1908 μαζί μὲ ἄλλες ἐπιγραφές (βλ. Ζολώτα, *Συναγωγή*, σσ. 125-161. Οἱ σσ. 151-161 ἀποτελοῦν προσθήκη τῆς ἰδίας, ποὺ τὴ συνέταξε μὲ βάση τὶς σχετικές σημειώσεις τοῦ πατέρα της).

σήμερα αποτελεί ένα από τα σπουδαιότερα εκθέματα του 'Αρχαιολογικού Μουσείου της Χίου⁸².

- 7-8 *τουθλα...* κλπ.: 'Η άσπερης αυτή πρόταση (χωρίς ρήμα και βιαστικά γραμμένη—αυτό άλλωστε είναι το χαρακτηριστικό όλων των σημειωμάτων—) αναφέρεται στο σύστημα ύδρευσης κτημάτων της περιοχής από τις πηγές που υπάρχουν εκεί. 'Ο «θόλος του ύδατος» είναι προφανώς ο θολωτός αγωγός και η θολωτή δεξαμενή μέσα από την οποία διέρχεται το νερό που καταλήγει σε άλλες δεξαμενές⁸³.
- 10 *θακούφι*: 'Η λέξη είναι αραβική και σημαίνει την ακίνητη περιουσία μουσουλμανικών νσών ή εύγων ιδρυμάτων, και κατ' ἐπέκταση και την ακίνητη περιουσία ναών ή μονών.
- 10-11 *οί 'Επτά μέ ἐκκλησίαν*: 'Η ἐκκλησία είναι αφιερωμένη στον "Αγ. Κωνσταντίνο. 'Ο "Αμαντος θεωρεί πιθανή την προέλευση του τοπωνυμίου από το ιταλικό ἐπώνυμο *Septà* (στου *Septà* - στους 'Επτά). Δέν αποκλείει όμως και την περίπτωση νά προέρχεται από τόν αριθμό ἐπτά. Τή δεύτερη αυτή άποψη υποστηρίζει ό Γ. Ζολώτας⁸⁴.

10. Χαλκειός⁸⁵

- 'Ο σεισμός δέν τό κατέστρεψε κατά τό 1881, διότι είναι ἐκτισμένον ἐπί πυρολίθου⁸⁶. 'Η ἐκκλησία του Κέντρου έχει εικονοστάσιον υπέρ την θύραν ἐνδιαφέρον, όπως και η ἐκκλησία του αγίου 'Ανδρέου παρά την όδόν.
- 5 'Η ἐκκλησία του 'Αγίου 'Ιωάννου έχει βυζαντινίζοντα πλήθος κοσμήματα. 'Η πύλη της ἐκκλησίας του κέντρου από μάρμαρον ἐξ αρχαίων οικοδομημάτων και φρουρίου.

ΣΧΟΛΙΑ

- 3-4 *'Η ἐκκλησία... ἐνδιαφέρον*: Πρόκειται γιά την ἐκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, την Χωριοεκκλησιά ή Χωριοπαναγιά. Είναι αξιοπερίεργο τό γεγονός ότι ό Κ. "Αμαντος δέν αναφέρει σε ποιόν ήταν αφιερωμένη, σάν νά τό άγνοούσε, ενώ γνωρίζει τά όνόματα των δύο άλλων ἐκκλησιών, που δέν ήταν τόσο σημαντικές όσο η ἐκκλησία της

82. Βλ. Ζολώτα, *Συναγωγή*, σσ. 125-126 και Μ. Μισοῦ, «Οί Χίοι και ό μέγας 'Αλέξανδρος», *Χιακή 'Επιθεώρησης* 13 (1975) 198-205.

83. Βλ. Smith, *Architecture*, σ. 50, πίν. 1-2,3 και Ζολώτα, *Ιστορία Α*, σ. 573.

84. Βλ. 'Αμάντου, *Προσθήκαι*, σ. 157 και Ζολώτα, *Ιστορία Α*, σσ. 365-366.

85. Γενικές πληροφορίες σχετικά μέ τό χωριό και την προέλευση του τοπωνυμίου βλ. Ζολώτα, *Ιστορία Α*, σσ. 565-570 και Βλου, *Σύγχρονος Χίος*, σσ. 84-85.

86. Βλ. παραπάνω, σημ. 8, σχ.στ. 7-8.

Κοιμήσεως. Τό «εικονοστάσιον» αναπαριστάνει σέ ανάγλυφο τήν εἴσοδο στά Ἱεροσόλυμα⁸⁷.

- 6-7 Ἡ πύλη... καί φρουρίου: Πιστεύεται ὅτι ἡ πύλη ἀνῆκε σέ ἰδιωτική οἰκία τοῦ Κάστρου καί μεταφέρθηκε στό Χαλκειός μεταξύ τῶν ἐτῶν 1659 καί 1739, καί πιθανότερα μετά τό 1694. Ἡ πύλη, ὅπως καί τό παραπάνω ανάγλυφο, φιλοτεχνήθηκε στήν περίοδο τῆς γενοατικῆς κατοχῆς τοῦ νησιοῦ καί μάλλον ἀπό γενουάτη καλλιτέχνη⁸⁸.

11. Ζυφιάς⁸⁹

Τά Πετρανά = τοῦ Πετρωνά; Κατά τήν φήμην αἱ ὑπάρχουσαι ἐκεῖ οἰκίαι⁹⁰ ἐκτίσθησαν ὑπό τῶν φευγόντων τόν λοιμόν καί τό μόλυσμα τῶν χωρίων. Ἡ ἐκκλησία ἡ ὑπάρχουσα σήμερον ἐκτίσθη «δι' ἐξόδου

- 5 Γεωργίου τοῦ ποτέ Μιχαήλ Ἀρφάνη» τῷ 1754 Δεκ. Α'. Ἡ ἐκκλησία ἀνῆκε ποτε τῷ γένει τῶν Πετροκοκκίνων. Πλησίον τῆς ἐκκλησίας εὐρίσκονται τεμάχια πολλῶν ἀγγείων ἀρχαίων καί ἴχνη καμίνων· τά τεμάχια βερνικωμένα. Ὁ ὑπερκείμενος τῶν Πετρανῶν βράχος εἶναι μεγαλοπρεπῆς ἐν τῇ ἀγριότητί του· φέρει τό ὄνομα Καστέλλια· ἐν
10 μέρος διατηρεῖ ἀρχαίον τοῖχον παμμεγίστων ἀκανονίστων λίθων χρησιμεύσαντα ἤ πρός φρούρησιν ἤ ἀνάληψιν τοῦ ἐδάφους⁹¹. τά λεγόμενα ἐλληνικά σπιτάκια ὕστερινῶν χρόνων. Εἰς τήν ὑπώρειαν τοῦ βράχου ἡ τρύπα τοῦ Καστελλίου, ὅπου ἐσώθησαν πλεῖστοι κατά τήν ἐπανάστασιν· κατωτέρω ἄλλη, ὅπου ἐσφάγησαν πλεῖστοι⁹².

ΣΧΟΛΙΑ

- 1 Ζυφιάς: Ὁ Ἄμαντος ἀπέδωσε τό ὄνομα τοῦ χωριοῦ στό δέντρο ζιζυφεά (κ. τζίτζιφιά) καί ἀπέρριψε ἄλλες ἀπόψεις πού τό συνέδεαν μέ τό ἐπώνυμο Ζιζυφεάς ἢ de Zuffa⁹³.

87. Λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ εἰκονοστασίου βλ. F. W. Hasluck, «The Latin Monuments of Chios», *The Annual of the British School at Athens* 16 (1909-1910) 137-184, στή σ. 175 καί πίν. XII. Βλ. ἐπίσης Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σ. 567, Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σσ. 84-85, Δημ. Ροδοκανάκη, *Ἰουστινιάναι - Χίος*, ἐν Σύρω 1900, σσ. 23-27 καί Μπούρα, *Χίος*, σ. 53.

88. Βλ. F. W. Hasluck, ὁπ.π., σσ. 175-177, πίν. XII, Smith, *Architecture*, σ. 91, Δημ. Ροδοκανάκη, ὁπ.π. καί Μπούρα, *Χίος*, ὁπ.π.

89. Γενικά γιά τό χωριό καί τήν περιοχὴ του βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 573-574 καί Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σσ. 85-86.

90. Πιθανό νά πρόκειται γιά τίς οἰκίες πού ἀναφέρει ὁ Ζολῶτας, *Ἱστορία Α*, σ. 571 μέ τά ὀνόματά τους, τά ὀνόματα δηλαδή τῶν παλαιῶν ἰδιοκτητῶν τους.

91. Βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σ. 572 καί παρακάτω, σημ. 19, σχ. στ. 10-11.

92. Πρβλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Γ*, σ. 529. Ἡ λέξη «τρύπα» ὑποδηλώνει τήν ὑπαρξὴ σπηλαίου. Βλ. καί ὑποσ. 108.

93. Βλ. Ἀμάντου, *Προσθήκαι*, σ. 157.

- 2 *Τά Πετρανᾶ* = τοῦ *Πετρωνᾶ*: Ἡ θέση Πετρανᾶ ἀνήκει στό Βερβεράτο καί ὄχι στό Ζυφιᾶ. Ὁ Ἄμαντος, ὅπως φαίνεται, θεωρεῖ πιθανή τήν προέλευση τοῦ τοπωνυμίου ἀπό τό βυζαντινό ὄνομα *Πετρωνᾶς*⁹⁴.
- 2-4 *Κατά τήν φήμην... καί τό μόλυσμα τῶν χωρίων*: Ἡ φήμη πού ἀναφέρεται ἐδῶ πρέπει νά ἔχει ἀρκετή δόση ἀλήθειας. Εἶναι γνωστό ὅτι στή Χίο ὑπῆρχε λοιμοκαθαρτήριο γιά τήν προστασία τῶν κατοίκων ἀπό τίς ἐπιδημίες. Παρ' ὅλα ὅμως τά προληπτικά μέτρα ἀναφέρονται συχνά ἐπιδημίες πανούκλας στό νησί. Μεταξύ ἄλλων ὑπάρχει μία ἀναφορά πανούκλας τό 1677, ἐπτά στή διάρκεια τοῦ 18ου αἰ. (1705 - 1723, 1726, 1729, 1741, 1787 καί 1788-89, ὅποτε πέθαναν περίπου 14.000 ἄνθρωποι) καί μία τό 19ο αἰ. (τό 1814)⁹⁵. Τήν πληροφορία γιά τίς ἀναφορές αὐτές ὀφείλω στὸν κ. Στέριο Φασουλᾶκη, τὸν ὁποῖο καί εὐχαριστῶ. Αὐτές οἱ ἐπανειλημμένες ἐπιδημίες στό 18ο αἰ. μέ ὁδηγῶσαν νά τοποθετήσῃ χρονικά καί τά σπίτια αὐτά στὸν ἴδιο αἰῶνα. Ἐξ ἄλλου, ὅπως ἀμέσως παρακάτω ἀναφέρεται στό σημεῖωμα, καί ἡ ἐκκλησία τῶν Πετρανῶν κτίστηκε (ἢ ἀνακαινίστηκε) στὰ μέσα τοῦ ἴδιου αἰῶνα.
- 6 *Τῷ γένει τῶν Πετροκοκκίνων*: Οἱ Πετροκόκκινοι, ἀρχοντική οἰκογένεια τῆς Χίου ἀπὸ τίς παλαιότερες καί σημαντικότερες, ἦταν ἰδιοκτῆτες τῶν Πετρανῶν μέχρι τά μέσα περίπου τοῦ 19ου αἰ., ὅποτε τά κτήματά τους πούληθηκαν στοὺς χωρικοὺς⁹⁶.
- 11-12 *Τά λεγόμενα «ἐλληνικά» σπιτάκια ὑστερινῶν χρόνων*: Τά «ἐλληνικά σπιτάκια» εἶναι γνωστά καί ὡς «Ἑλληνόσπιτα» καί «τῶν Ἑλλήνων τά σπιτάκια». Ὁ Γ. Ζολῳτας⁹⁷ πιστεύει ὅτι εἶναι ἐρείπια προϊστορικά, ἐνῶ ὁ Ἄμαντος τά θεωρεῖ πρόσφατα.

94. Βλ. Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, (*Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*), Bonn 1838, σσ. 123, 3 καί 22 (σπαθαροκανδιδάτος Πετρωνᾶς ὁ Καματηρός), 167,6 καί 179,20 — 184,10 (Πετρωνᾶς, ἀδελφός τῆς αὐγούστας Θεοδώρας) καί Ioannis Caminiatae, *De expugnatione Thessalonicae*, ed. G. Böhlig, (*Corpus Fontium Historiae Byzantinae IV*), Berlin 1973, σσ. 16, 59 καί 17, 93 (πρωτοσπαθάριος Πετρωνᾶς). Πρβλ. ἐπίσης Ζολῳτας, *Ἱστορία Α*₂, σ. 444 καί *Α*₁, σ. 571.

95. Βλ. Ἄλ. Βλαστοῦ, *Χιακά, ἥτοι Ἱστορία τῆς νήσου Χίου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἐτει 1822 γενομένης καταστροφῆς αὐτῆς παρὰ τῶν Τούρκων, ἐν Ἑρμούπολει 1840*, τ. Β', σσ. 140-142, ὅπου περιγράφεται τό κτίριο καί ὁ τρόπος λειτουργίας του. Πρβλ. ἀκόμα Gustav von Eckenbrecher, *Die Insel Chios*, Berlin 1845, σ. 22, Α. Καράβα, *Τοπογραφία τῆς νήσου Χίου, ἐν Χίῳ 1866*, σσ. 24-25 καί Κανελλᾶκη, *Χιακά Ἀνάλεκτα*, σσ. 511-512.

96. Σχετικά μέ τήν οἰκογένεια τῶν Πετροκοκκίνων βλ. Ζολῳτά, *Ἱστορία Α*₂, σσ. 425-444 καί Ph. Argenti, *Libro d' oro de la noblesse de Chio*, London 1955, σσ. 95-98.

97. Βλ. Ζολῳτά, *Ἱστορία Α*₁, σ. 37.

12. Φραγκοβουϊνι

Τό Φραγκοβουϊνι ἀντικατέστησε ἴσως τ' Ἀντρικιά (Ἀνδρονικιανά;)

- Ἐν τμήμα πλησίον τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου Βουδομμάτη καί τοῦ κ. Καλθοκορέση - Παντελίδη ὀνομάζεται Σέλθα. Ἐν Φραγκ(οβουνίῳ) ὁ
- 5 Ἀγ. Γεώργιος ὁ Τραχύς εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ βουνοῦ ἀνακαινισθεῖς ὑπό Μ. Ράλλη⁹⁸. τὸ κωδωνοστάσιον ὠραῖον καὶ ἰδιότροπον, μέ τόξα πεταλοειδῆ πως, γεῖσον τῆς *galerie* μέγα, ἐπωτίδας ὡς κορωνίδα ὠραίας· (τὸ τῆς Ἀγίας Ἀναστασίας ὁμοιάζει κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ)· ὑπὸ τὸ γεῖσον γεισίποδες ἐν σχήματι κωδῶνων⁹⁹. παρὰ τὴν Ἀγίαν Ἀν(α-
- 10 στασίαν) σπίτια παλαιά μέ *bogenfries*, τόξα καὶ ἄλλα παλαιότροπα τῆς οἰκογενείας Κοκκάλη· τὸ Φραγκομονάστηρο ἢ Ριάλα (διότι δῆθεν ἐκοπτον ἐκεῖ κάλπικα ρεάλια) ἐδῶ πλησίον· ἐπίσης ἡ Ἀγία Μαρίνα· παρὰ τὴν ἐκβολὴν τοῦ ποταμοῦ (Κοκκαλᾶ;) ἀπηντήσαμεν πληθος δυσκινήτων κανθάρων.

Στὸ ἐπάνω ἀριστερὰ περιθώριο ἔχει γραφεῖ: Θέσις Κάραβος. (Βλ. εἰκ. 2).

ΣΧΟΛΙΑ

- 1 Φραγκοβουϊνι: Ἡ θέσις αὐτὴ βρίσκεται στὸν Κάμπο κοντὰ στὸ χωριὸ Θυμιανὰ καὶ πιστεύεται ὅτι τὸ ὄνομα τῆς ὀφείλεται σὲ πυκνὸ συνοικισμό Δυτικῶν σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ¹⁰⁰.
- 2 Τὸ Φραγκοβουϊνι... (Ἀνδρονικιανά;): Ἡ θέσις αὐτὴ εἶναι γνωστὴ ἐπίσης καὶ ὡς Ἀνδρικιανὰ¹⁰¹.

Πιστεύεται ὅτι τὰ Ἀνδρονικιανὰ ὑπῆρχαν στὴ θέσις Ψαχνὰ —δυτικὰ τοῦ Φραγκοβουνίου— πού τὸ ψηλότερο σημεῖο τῆς ὀνομάζεται Κάραβος, καὶ ὅτι ἦταν μεγάλο μεσαιωνικὸ χωριὸ πού οἱ κάτοικοί του ἐγκατέλειψαν λόγῳ τῶν συχνῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν¹⁰².

98. Σχετικὰ μέ τὴν παλαιὰ ἀρχοντικὴ οἰκογένεια τῶν Ράλληδων βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 448-472 (εἰδικότερα γιὰ τοὺς Ράλληδες τῆς Χίου στίς σσ. 466 κ.ἐ.) καὶ Ph. Argenti, ὅπ.π., σσ. 101-104. Βλ. ἐπίσης Μικὲ Συριώτη, «Ὁ οἶκος τῶν ἀδελφῶν Ράλλη», *Χιακὰ Χρονικά* 1 (1911) 101-109 σχετικὰ μέ τὴν ἐμπορικὴ δραστηριότητα τῆς οἰκογένειας τὸ 19ο αἶώνα.

99. Σχέδιο τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Τραχύ καὶ τῆς Ἀγ. Ἀναστασίας παραθετεῖ ὁ Smith, *Architecture*, πίν. 175-1,2.

100. Βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σ. 491, ὁ ὁποῖος εἰκάζει ὅτι οἱ Δυτικοί, πλούσιοι κτηματίες ἀλλὰ καὶ φτωχοὶ γεωργοὶ καὶ ἀλιεῖς, ἤλθαν ἀπὸ τίς Κυκλάδες χωρὶς νὰ προσδιορίζει χρονικὰ τὸ γεγονός.

101. Βλ. Φωτεινοῦ, *Νεαμονήσια*, σ. 260, πωλητήριο ἐγγραφοῦ τοῦ 1701 πού ἔχει ὑπογραφεῖ στὸν πύργο τῶν Ἀνδρικιανῶν.

102. Βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 434-435 καὶ 455-456 καὶ Κ. Ἀμάντου, «Σημειώσεις ἐκ κωδίκων χωρίων καὶ μοναστηρίων», *Χιακὰ Χρονικά* 1 (1911) 125-131, στή σ. 128. Ἐδῶ,

- 4 *Σέλβα*: Είναι γνωστή επίσης και ως *Σέρβα*. 'Ο Ζολώτας υποστηρίζει ότι προέρχεται από τό Ιταλικό επίθετο *Serbo, Serbano* ή από τό ἐθνικό Σέρβος - Σέρβα. 'Ο "Αμαντος δέχεται καί τίς δύο μορφές (*Σέλβα* καί *Σέρβα*), ἀλλά τίς ἀποδίδει στήν παλαιότερη ὑπαρξη δασῶν ἐκεῖ καί στή λατινική λέξη πού δηλώνει τό δάσος *silva, selva*¹⁰³.
- 10 *bogenfries*: 'Η χρήση αὐτῆς τῆς λέξεως, πού σημαίνει διάζωμα μέ σειρά ἀναγλύφων τόξων, μᾶς ὁδηγεῖ στή χρονολόγηση τοῦ σημειώματος λίγο μετά τό 1904-1905¹⁰⁴.
- 11-12 *Τό Φραγκομανάστηρο ἢ Ριάλα... ἐδῶ πλησίον*: Τά ρεάλια (ἢ ριάλια) εἶναι παλαιά νομίσματα τῆς 'Ισπανίας. 'Η λέξη ὅμως κατ' ἐπέκταση σημαίνει καί περιουσία, χρήματα. 'Ο Ζολώτας¹⁰⁵ πιστεύει ὅτι τό τοπωνύμιο ὀφείλει τό ὄνομά του στή λέξη *riale, reale* (=εἶδος ποταμόπολιου), πράγμα ἄσχετο μέ τήν περιοχή καί ἀπίθανο, ἀφοῦ ὑπάρχει ἡ παράδοση γιά τό νομισματοκοπεῖο¹⁰⁶.

13. "Αγ. Μηνᾶς"¹⁰⁷

- Θέα ἐκεῖθεν μοναδική. Τῆς ἐπαν(αστάσεως) σώζεται τό ἔδαφος τῆς ἐκκλησίας, ἡ δεξαμενή ἐν ἣ πολλοί ἀπέθανον, τό ἥμισυ τῆς σιδηρᾶς πύλης διάτρητον ὑπό σφαιρῶν, χιλιάδες ὀσῶν κλπ. Κάτωθεν τοῦ "Αγ. Μηνᾶ ἡ θέσις Τρουλλί, περί οὗ παράδοσις ὅτι εἶναι ἀρχαῖον, ὁ πράγματι θά συμβαίνει· ἤτοι θά εἶναι τύμβος. Διαφέρον τό μέρος τῶν Κεραμαριῶν καί τῆς "Αγ. Ἑρμιόνης.

ΣΧΟΛΙΑ

- 2-4 *Τῆς ἐπαναστάσεως... χιλιάδες ὀσῶν*: 'Η γυναικεία σήμερα μονή τῶν ἁγίων Μηνᾶ, Βίκτωρος καί Βικεντίου ὑπῆρξε ὁ τόπος θυσίας 3.000 Χίων —γυναικοπαίδων κυρίως— πού σφάχτηκαν τό 1822, ὅταν κατέφυγαν ἐκεῖ ἐλπίζοντας στή σωτηρία¹⁰⁸.

ὅμως, ὁ ἴδιος δηλώνει ὅτι ἀγνοεῖ τή θέση τοῦ τοπωνυμίου. "Αρα, τό σημείωμα εἶναι προγενέστερο τοῦ 1911.

103. Βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*₂, σ. 150 καί Ἀμάντου, *Γλωσσικά μελετήματα*, σ. 170.

104. Βλ. παραπάνω, σ.

105. Βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*₁, σ. 504.

106. Βλ. περιγραφή τοῦ θεωρούμενου νομισματοκοπεῖου ἀπό τόν Smith, *Architecture*, σ. 49 καί πίν. 20.

107. Σχετικά μέ τήν ἱστορία τῆς μονῆς βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Γ*₂, σσ. 323-330 καί Ἀνδρεάδου, *Ἱστορία Ἐκκλησίας*, σσ. 297-302.

108. Βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Γ*₂, σσ. 522-525. Ἐκτενὴ βιβλιογραφία σχετική μέ τὰ γεγονότα τοῦ 1822 στή Χίο βλ. Μαρίας Γιατράκου, «Αναλυτικὴ βιβλιογραφία τῆς ἐπαναστάσεως καί κατατροφῆς τῆς Χίου (1822)», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 21 (1978) 273-316.

- 4-6 *Κάτωθεν τοῦ Ἀγ. Μηνᾶ... ἤτοι θά εἶναι τύμβος*: Τό τοπωνύμιο Τρούλλος καί Τρουλλί συναντᾶμε σέ πολλές θέσεις στή Χίο, ὅπως στό Δελφίνι, στό Πυργί, στή Βέσσα, στόν Κάμπο, στά Μεστά, στήν Παρπαριά καί στήν Πισπιλούντα. Οἱ περισσότερες ἀπό τίς θέσεις αὐτές εἶναι ὑψώματα ἢ λόφοι ἢ βουνά. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅμως, ὅτι στόν Τρούλλο τῆς Βέσσας βρέθηκαν λείψανα κτισμάτων καί τάφων καί στό Τρουλλί κοντά στήν Πισπιλούντα ἀνακαλύφθηκαν τυχαῖα τό 1969 —κατά τή διάρκεια διενέργειας ἀγροτικῶν ἔργων— τρεῖς τάφοι καί σαρκοφάγοι χωρίς κτερίσματα, χριστιανικῆς ἄρα ἐποχῆς¹⁰⁹. Ἡ ὑπόθεση ἐπομένως πού κάνει ὁ Κ. Ἀμαντος βασισμένος στήν τοπική παράδοση, ὅτι τό Τρουλλί εἶναι τύμβος, πρέπει νά εὐσταθεῖ.

14. Θολό Ποτάμι¹¹⁰

- Μακαρία κατά τήν κηδεῖαν· ὁ πληρώνονται μέ 20 παρ(άδες) οἱ παρευρισκόμενοι καί συγχωροῦντες· οἱ γάμοι διαρκοῦσι τρεῖς ἡμέρας καθ' ἃς προσφέρουσιν οἱ συγγενεῖς πολλά φαγητά (ὄχι χρήματα)· ἐκ*
 5 *μέρους τῆς νύμφης(;) ἢ τοῦ γαμβροῦ ὑποί τις μικράν σημαῖαν (μανδήλι) μέ ἓνα κρεμάμενον πετεινόν ἢ ὄρνιν (βυζ. ἀετός)· τό σχολεῖον πληρ(ώνει) 2 διδ(ασκάλους) διά τακτ(ικῶν) συνεισφορῶν. Ἡ Ἐκκλησία ἔχει εἰσοδήματά τινα ἐκ τινος τόσα τοῖς % ἐκ τῶν*
 10 *ξεκληρουμένων, θνησκόντων κλπ. μέ τά ὅποια πληρώνονται ἀπλῶς οἱ δραγάτες (οἵτινες ἔχ(ουσι) καί τυχηρά) μέ 6-8 μετ(αλλικὰς) μηνιαίως. Ἡ νύμφη κτίζει σπίτι (ἐν Ζυφιᾷ ὁ γαμβρός).*

ΣΧΟΛΙΑ

- 2-3 *Μακαρία... συγχωροῦντες*: Τήν ἴδια ἐρμηνεία μέ τόν Ἀμαντο δίνει καί ὁ Ἀλ. Πασπάτης¹¹¹. Τό προσφερόμενο ποσό διαφέρει ὅπωςδήποτε ἀπό χωριό σέ χωριό καί ἐπιπλέον εἶναι ἀνάλογο μέ τίς οἰκονομικές δυνατότητες τῆς οἰκογένειας τοῦ νεκροῦ. Στό Πυργί π.χ. ὁ νεκρός συνήθως εἶχε ὀρίσει στή διαθήκη του τό ποσό πού ἔπρεπε νά διανεμηθεῖ στοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ, ἀλλά καί στοὺς ξένους πού θά τύχαινε νά βρίσκονται ἐκεῖ. Ἄν δέν ὑπῆρχε διαθήκη, οἱ συγγενεῖς τοῦ νεκροῦ ἀναλάμβαναν νά ὀρίσουν καί νά διανείμουν τό ποσό¹¹². Ἐκτός ἀπό τό χρηματικό ποσό ἡ μακαρία δηλώνει καί ἄρτο, τυρί καί

109. Βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σ. 462 καί Ἰω. Γιούργαλι, «Τοπωνύμια καί μαρτυρία περί τῆς ἀρχαιότητος τῆς Πισπιλούντος», *Χιακή Ἐπιθεώρησις* 12 (1974) 36-47, στή σ. 42.

110. Γενικές πληροφορίες γιά τό χωριό βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 618-619 καί Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 91.

111. Βλ. Πασπάτη, *Χιακόν γλωσσάριον*, σ. 223.

112. Βλ. Κανελλᾶκη, *Χιακά ἀνάλεκτα*, σσ. 337-338.

άλλα τρόφιμα πού προσφέρονται σέ ὅσους συμμετέχουν στό πένθος τῆς οἰκογένειας γιά νά «συγχωρέσουν» τό νεκρό¹¹³. Αὐτή ἡ πρώτη ἐρμηνεία τῆς *μακαρίας*, δηλαδή ἡ προσφορά χρημάτων, συναντᾶται σέ λίγα μόνο μέρη. Ἀλλά καί τό *νεκρόδειπνο* ἢ *περίδειπνο* τῶν Βυζαντινῶν, πού ἦταν γενικά ἐπικρατοῦσα συνήθεια, ὀνομαζόταν *μακαρία* ἢ *παρηγορία*¹¹⁴.

Μακαρία ἀκόμα θεωρεῖται ἀπό μερικούς ἢ λεγόμενη ψυχόπιττα (ψυχοπίττι ἢ ψύτση στή Χίο).

- 4-6 *ἐκ μέρους τῆς νύμφης... ἡ ὄρνιν (βυζ. ἀετός;):* Ἡ συνήθεια τῆς ὑψώσεως σημαίας στό γάμο εἶναι γνωστή καί σέ ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδας. Συνήθως ὅμως τῇ σημαίᾳ τήν ὑψώνει ὁ γαμπρός, γι' αὐτό καί ὁ Ἀμαντος ἀπορεῖ καί ἀναφέρει τή νύφη μέ ἐρωτηματικό¹¹⁵.

Πουθενά πάντως δέν βρῆκα —ἀπ' ὅσο μοῦ ἦταν δυνατό νά ἐλέγξω στά πλαίσια αὐτῆς τῆς μελέτης— μνεῖα πετεινοῦ ἢ ὀρνίθας στή γαμήλια σημαία. Ὅσο γιά τό συσχετισμό μέ τό βυζαντινό ἀετό, πού ὑποθέτει ὁ Ἀμαντος, αὐτό εἶναι θέμα ἰδιαίτερης λαογραφικῆς μελέτης.

15. Βουνό¹¹⁶

Ἐκδρομή 30 Ὀκτωβρίου 1936

- 5 *Σπίτια χρονολογημένα τοῦ 18ου αἰῶνος. Σῶζεται μία τραβάκα. Τοῦ θεκίλη Ζερβουῆ τὸ σπίτι μέ ὠραία σταυροθόλια. Σῶζονται δύο πυργόπουλλα. Πολλοί ἐκκλησίου ἰδιόκτητοι. Τά εἰκονοστάσια εἰς τὰ σπίτια καί εἰς τὰς ἐκκλησίας πρό τῶν θυρῶν πολύ περιποιημένα¹¹⁷.*

113. Πρβλ. Κ. Ν. Παπάδης, «Ἐντυπώσεις ἐκ Παρπαρίας», *Χιακά Χρονικά* 1 (1911) 77-84, στή σ. 84.

114. Βλ. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν Βίος καί Πολιτισμός* (Collection de l' Institut Français d' Athènes 73), τ. Δ', ἐν Ἀθήναις 1951, σ. 207. Γενικότερα γιά τό ἔθιμο τῆς *μακαρίας* βλ. Ν. Πολίτου, *Λαογραφικά σύμμεικτα*, τ. Γ', ἐν Ἀθήναις 1931, σσ. 342-345, 351-353 καί κυρίως σ. 343, ὑπόσ. 2, ὅπου ὁ λαογράφος κάνει διάκριση τῆς *παρηγορίας* (=νεκρόδειπνο) καί τῆς *μακαρίας* (=«οἶνος μετὰ διπύρων καί ἀρτίσκων ἢ μετὰ τυρῶν καί ἄρτου, διανεμόμενος ἐν ταῖς ἐκφοραῖς. Ἡ λέξις εἶναι ἀρχαία καί κατὰ τὸν Ἀρποκρατίωνα ἐσήμαινε τὰ νωστὶ ἀληθευμένα ἄλφита, μέλιτι ἀναδευμένα καὶ ἀσταφίσι καὶ χλωροῖς ἐρεθίνθοις μεμιγμένα, ἃ τοῖς τὰ ἱερὰ τελοῦσιν ἔνεμον»). Γιά τὰ νεκρικά ἔθιμα τῆς Χίου βλ. Ph. Argenti - H. J. Rose, *The Folklore of Chios I*, Cambridge 1949, σσ. 336-350.

115. Τὰ γαμήλια ἔθιμα τῆς Χίου βλ. Ph. Argenti - H. J. Rose, ὁπ.π., σσ. 288-336. Ἀκόμα πρβλ. Εὐστ. Πολίτου, «Ὁ γάμος ἐν Λευκάδι», *Λαογραφία* 1 (1909) 308-320, στή σ. 312, Π. Φουρίκη, «Γάμος καί γαμήλια ἔθιμα παρὰ τοῖς ἀλθανοφώνοις τῆς Σαλαμίνος», *Λαογραφία* 9 (1926) 507-563, στή σ. 562, ὑπόσ. 14 καί κυρίως Νικ. Πολίτου, ὁπ.π., σ. 259, ὅπου ἀναφέρονται διάφορες παράλληλες συνήθειες σέ ἄλλα μέρη, πού βεβαιώνουν τὴν ὑψωση σημαίας καί ἐκ μέρους τῆς νύμφης.

116. Γενικές συνοπτικές πληροφορίες γιά τό Βουνό βλ. Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 90.

117. Σχέδια εἰκονοστασίων ἀπὸ τὰ σπίτια καί τῖς ἐκκλησίες τοῦ Βουνοῦ βλ. Smith, *Architecture*, πίν. 204,3,4,5 καί 219-1.

ΣΧΟΛΙΑ

- 1 *Βουνό*: Τό Βουνό είναι χωριό τῶν Μαστιχοχώρων καί ἕνα ἀπό τὰ μεσαιωνικά χωριά τῆς Χίου. Τά ἄλλα εἶναι ἡ Ἐλάτα, ἡ Κοινή, τὰ Νένητα, ἡ Καλλιμασιά, ἡ Μέσα Διδύμα, ὁ Καταρράκτης, ἡ Βέσσα, ἡ Καλαμωτή, τό Πυργί, οἱ Ὀλύμποι καί τὰ Μεστά. Ὅλα αὐτά τὰ χωριά εἶχαν κτιστεῖ γύρω ἀπό ἕνα κεντρικό πυρήνα, πού ἦταν ὁ πύργος τοῦ χωριοῦ μέ τήν πλατεία μπροστά του. Γύρω ἀπό τόν πύργο ἦταν κτισμένα τὰ σπίτια τό ἕνα ἀκριβῶς δίπλα στό ἄλλο, μέ στενότερους δρόμους μεταξύ τους, τaráτρες πού ἐπικοινωνοῦσαν ἡ μία μέ τήν ἄλλη καί δρόμους σκεπασμένους ἀπό δωμάτια σπιτιῶν. Ἡ πίσω πλευρά τῶν τελευταίων σπιτιῶν τοῦ χωριοῦ σχημάτιζε ἕνα συμπαγή τοῖχο, σάν ἀληθινὸ τεῖχος, καί τό γενικό σχῆμα τῶν χωριῶν ἦταν συνηθὼς τετράγωνο. Ἀπὸ τὰ χωριά αὐτά λίγα διατηροῦν σήμερα τήν ἀρχική μορφή τους.

Ὁ τρόπος αὐτός διαμορφώσεως τῶν χωριῶν ἀποσκοποῦσε στήν ἀποτελεσματική ἀντιμετώπιση ἐχθρικῶν, πειρατικῶν κυρίως, ἐπιδρομῶν. Στὴν περίπτωση μιᾶς τέτοιας ἐπιδρομῆς οἱ κάτοικοι ἀμύνονταν πρῶτα ἀπὸ τό ἐξωτερικὸ τεῖχος πού σχημάτιζαν τὰ σπίτια. Ἄν οἱ ἐχθροὶ κατόρθωναν νά εἰσβάλουν στό χωριό, τότε ὑποχωροῦσαν μετακινούμενοι ἀπὸ τaráτσα σὲ τaráτσα στὸν κεντρικὸ πύργο, πού ἀποτελοῦσε καί τήν τελευταία γραμμὴ ἄμυνας¹¹⁸.

Ἡ ἵδρυση κάστρων ἢ πύργων ὅμως δέν περιοριζόταν στό νότιο τμήμα τοῦ νησιοῦ καί τὰ «μεσαιωνικά» χωριά του. Ὑπῆρχε ἕνα ὀργανωμένο ἀμυντικὸ δίκτυο, πού συνίστατο στὴν ἵδρυση κάστρων ἢ πύργων —ἀνάλογα μέ τόν πληθυσμὸ τῆς περιοχῆς πού ἔπρεπε νά προστατεύσουν— σὲ διάφορα σημεῖα τῆς παραλίας ἢ τοῦ ἐσωτερικοῦ¹¹⁹.

- 3 *τραβάκα*: Ὁ Ἄλ. Πασπάτης¹²⁰ τὴν γράφει «τραβάκκα» καί ἀποδίδει τὴν προέλευσή της στὴν ἰταλικὴ λέξη *trabacca*, πού προέρχεται ἀπὸ τὴν λατινικὴ πάλι λέξη *trabs* = δοκὸς καί μεγάλο τεμάχιο ξύλου, καί δίνει τὴν παρακάτω ἐξήγηση: «Τραβάκκα καλοῦνται αἱ ὕψηλαί καί ἐν

118. Γενικά γιὰ τὰ μεσαιωνικά χωριά, τὴν ὀργάνωση καί τὴν ἀρχιτεκτονική τους βλ. Χ. Μπούρα, *Χίος*, Ἑλληνικὴ παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονική, Ἀθήνα 1982, σσ. 32-44, Λαμπάκη - Μπούρα, *Μεσαιωνικά χωριά*, Θ. Α. Γαβαλά - Θ. Σ. Μονιούδη, «Ἡ κατοικία στὰ μεσαιωνικά χωριά τῆς Χίου», *Χιακὰ Χρονικά* 9 (1977) 6-17, Κ. Ἀμάντου, «Τὰ μεσαιωνικά χωριά τῆς Χίου», *Ἄρθρα καί Λόγοι*, Ἀναμνηστικὸς τόμος ἐκδιδόμενος ὑπὸ τοῦ Φιλολογικοῦ Ὁμίλου Χίου, Ἀθήνα 1953, σσ. 64-66 [=Ἑλληνικὸν Ἡμερολόγιον Ὁριζόντες, 1943, σ. 645] καί Smith, *Architecture*, σσ. 61-68.

119. Σχετικά, βλ. Ζολῳτά, *Ιστορία Α*, σσ. 433-435, Smith, *Architecture*, ὅπ.π. καί ἰω. Γιούργαλι, «Τὰ Μάρκου», *Χιακὴ Ἐπιθεώρησης* 5 (1967) 118-142, στίς σσ. 124 καί 127-129, ὑποσ. 2.

120. Βλ. Πασπάτη, *Χιακὸν γλωσσάριον*, σ. 361.

σχήματι σκηνής στέγαι πολλῶν οἰκῶν ἐν τῷ Κάμπῳ καὶ τῇ Χώρᾳ». Οἱ στέγες αὐτές εἶναι ξύλινες, καλυμμένες ἐξωτερικά μέ εἰδικῆς μορφῆς κεραμίδια, ἐνῶ ἐσωτερικά εἶναι χωρὶς ὀροφή καὶ φαίνονται τὰ ξύλα. Τό εἶδος τῆς κατασκευῆς αὐτῆς καὶ τὰ ὑλικά της εἶναι ξένα πρὸς τίς συνθῆκες καὶ τὰ ὑλικά τοῦ τόπου καὶ θεωροῦνται γενοατικῆς προελεύσεως¹²¹. Τραβάκες σώζονται ἐλάχιστες, ἐπειδὴ ἦταν πολὺ εὐπρόσβλητες στὶς πυρκαγιές καὶ τοὺς σεισμούς.

- 3-4 *Τοῦ θεκίλη Ζερβούδη*: Ὁ θεκίλης εἶναι λέξη ἀραβικῆς ἢ ἀραβοτουρκικῆς προελεύσεως καὶ σημαίνει πληρεξούσιο, ἀντιπρόσωπο¹²². Εἰδικὰ ἐπὶ Τουρκοκρατίας ὑπῆρχαν 2-3 πληρεξούσιοι τῆς Πελοποννήσου στὴν Κωνσταντινούπολη, ποὺ εἶχαν αὐτὸ τὸν τίτλο. Ἐξυπηρετοῦσαν τὰ συμφέροντα τῶν Πελοποννησίων καὶ βεβαίωναν ὑπεύθυνα τὸ Σουλτάνο γιὰ τὴν ἀπόλυτη ὑποταγὴ τῶν Πελοποννησίων Χριστιανῶν. Ἀκόμα ἦταν τίτλος ὑπουργῶν, βουλευτῶν καὶ τοῦ μεγάλου Πρωτοσύγκελου τῶν Πατριαρχείων. Στὴ Χίο τὸν τίτλο αὐτὸν ἔφεραν οἱ ἐλεγκτές τοῦ φόρου τῆς μαστίχας, ποὺ οὐσιαστικά διοικοῦσαν τὰ Μαστιχόχωρα ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἐνῶ τυπικά μόνο ἀσκοῦσε τὴ διοίκηση ὁ Ἐμὶν Ἀγᾶς (συνάκτης τοῦ φόρου τῆς μαστίχας). Οἱ θεκίληδες ἐκλέγονταν κάθε 3 χρόνια ἀπὸ τοὺς γέροντες τῶν χωριῶν καὶ ἡ ἐξουσία τους ἐπεκτεινόταν σὲ ὅλα τὰ Μαστιχόχωρα. Συνολικά ἐκλέγονταν 10-12 θεκίληδες, κύρια φροντίδα τῶν ὁποίων ἦταν ἡ προστασία τῶν κατοίκων τῶν χωριῶν ἀπὸ αὐθαρεσίες τοῦ Ἀγᾶ¹²³. Τό σπίτι τοῦ θεκίλη Ζερβούδη σώζεται μέχρι σήμερα καὶ κατοικεῖται.
- 5 *πυργόπουλλα*: Εἶναι οἱ μικροὶ στρογγυλοὶ πύργοι ποὺ δέσποζαν στὶς γωνίες τῶν περιβόλων τῶν μεσαιωνικῶν χωριῶν ἢ τοῦ περιβόλου τοῦ πύργου τῶν χωριῶν, ἐφόσον βέβαια ὑπῆρχε (ὅπως στὸ Πυργί)¹²⁴.

16. Καταρράκτης¹²⁵

Ἄφθονα ὕδατα ἀναβλύζοντα εἰς ἐλάχιστον βάθος γλυκέα καὶ παρὰ τὴν θάλασσαν πλησιέστατα. Κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς ὁδοῦ εὐρέθη

121. Βλ. Χ. Μπούρα, *Χίος*, Ἑλληνικὴ παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθῆνα 1982, σσ. 25, 27-28, Λαμπάκη - Μπούρα, *Μεσαιωνικὰ χωριά*, σ. 30, εἰκ. 56-58 καὶ Smith, *Architecture*, σ. 63, πίν. 122-4,5, 136-3 καὶ 21-3-5.

122. Βλ. Δ. Δημητράκου, *Μέγα λεξικόν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθῆναι [1958] καὶ Ἰω. Σταματάκου, *Λεξικόν τῆς νέας ἐλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθῆναι [1971].

123. Βλ. Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 88, Α. Καραῖα, *Τοπογραφία τῆς νήσου Χίου*, ἐν Χίῳ 1866, σ. 14 καὶ Ἄντ. Χαροκόπου, *Ὁ θεσμός τῆς δημογεροντίας ἐν Χίῳ ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, ἐν Χίῳ 1960, σ. 73.

124. Βλ. Ἀμάντου, *Προσθῆκαι*, σ. 150, Λαμπάκη - Μπούρα, *Μεσαιωνικὰ χωριά*, σ. 13, ὅπου περιγράφονται πυργόπουλα καὶ Smith, *Architecture*, σ. 118.

125. Γενικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ χωριὸ θλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 612-615, Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 89 καὶ Μπούρα, *Χίος*, σσ. 28-29.

- τοῖχος ἀσθέστου καί μεγάλων λίθων διευθυνόμενος πρὸς τὴν θάλασσαν εἰς μέγα μῆκος. Ἡ ἐκκλησία ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν βάσεων παλαιότερας τρισυποστάτου κατὰ τοὺς χωρικοὺς μεγίστης ἐκκλησίας· ἡ ἐπὶ τῆς προσόψεως ἐπιγραφή ἐκομίσθη ἐκ τοῦ παλαιοῦ Καταρράκτου μετὰ τὸν σεισμόν, εἰς ὃν ὅμως κατὰ τὴν παράδοσιν εἶχε τάνάπαλιν ἐκ τοῦ Ἀφαλεροῦς κομισθῇ· κίονες μαρμάρινοι εὐρέθησαν ἐν τῇ θέσει ταύτῃ. Ὁ Καταρράκτης ὑγιὲς χωρίον, μέ κτήματα πολλὰ, ἴσως γίνῃ καὶ ναυτικόν· ὁ παλιὸς Καταρράκτης κατεστράφη καὶ σήμερον ἔμειναν ὀλίγαι μόνον φαμίλιαι ἐλαττούμεναι βαθμηδόν, διότι ἔρχονται εἰς τὸν νέον Καταρράκτην ἔχοντα περὶ τὰς 150 οἰκογ(ενεϊας).

ΣΧΟΛΙΑ

- 1 Καταρράκτης: Πρόκειται γιὰ τὸ λεγόμενο Κάτω Καταρράκτη, χωριὸ σχετικὰ νέο, γιατί κτίστηκε μετὰ τοὺς σεισμούς τοῦ 1881¹²⁶, ὅταν καταστράφηκε ὁ Παλιὸς Καταρράκτης ποὺ βρισκόταν στό ἐσωτερικό, περίπου 2 χλμ. Ν.Δ. τοῦ Κάτω Καταρράκτη. Ὁ Στ. Βίος γράφει, ὅτι μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ 1822 οἱ περισσότεροι κάτοικοι μετοίκησαν στήν παραλία Ἀφαλεροῦ «ιδρύσαντες νέον χωρίον» (τὸν Κάτω ἢ Νέο Καταρράκτη)¹²⁷. Ἐπομένως, πρέπει ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ παλαιοῦ χωριοῦ νά ἄρχισε μέ τὴν ἐρήμωση καὶ καταστροφή τοῦ 1822 καὶ νά συμπληρώθηκε μετὰ τὸ 1881, ὅποτε καὶ οἱ ὑπόλοιποι κάτοικοι ποὺ εἶχαν παραμείνει μετοίκησαν στό νέο χωριό.
- 5 Ἡ ἐκκλησία ἐκτίσθη: Πρόκειται γιὰ τὸ ναὸ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου¹²⁸.
- 6-9 ἡ ἐπὶ τῆς προσόψεως ἐπιγραφή... κομισθῇ: Ἡ ἐπιγραφή, τοῦ ἔτους 1563, ἐκδόθηκε πρῶτα ἀπὸ τὸν Ἀλ. Πασπάτη¹²⁹, ποὺ ἀνέφερε καὶ τὴν παράδοση τῆς εὐρέσεώς της στό Ἀφαλερός καὶ τῆς μεταφορᾶς της στὸν Παλιὸ Καταρράκτη. Ἀργότερα τὴ δημοσίευσε καὶ ὁ Γ. Ζολώτας¹³⁰ μέ τὴν πληροφορία ὅτι ὑπῆρχε στό ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν τοῦ Παλαιοῦ Καταρράκτη μέχρι τὸ 1881, ὅποτε μεταφέρθηκε στό ἐπίνειο του Ἀφαλερός, μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ ναοῦ^{130α}.

126. Βλ. παραπάνω, σημ. 8, σχ. στ. 7-8.

127. Βλ. Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, ὁπ.π.

128. Βλ. καὶ Ζολώτα, *Ἱστορία Α*, σ. 615.

129. Βλ. Πασπάτη, *Χιακόν γλωσσάριον*, σσ. 426-427.

130. Βλ. Ζολώτα, *Συναγωγή*, σ. 318.

130α. Ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν ἀνῆκε στὰ χρόνια τοῦ Βυζαντίου ἢ τῆς γενοατοκρατίας. Βλ. Χ. Μπούρα, «Στοιχεῖα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Χίου ἀπὸ τὸ Λεύκωμα τῆς Γενναδεῖου Βιβλιοθήκης», *Λεύκωμα τῶν ἐρειπίων τῆς Χίου συνεπεῖρ τῶν σεισμῶν τῆς 22/3 Ἀπριλίου 1881*, Ἀθῆναι 1983, καὶ εἰκ. 31.

17. Καταρράκτης Ρουχούνι¹³¹

Τό Ρουχούνι πληρώνει 15 ναπολ(εόνια) εις τήν σχολήν τοῦ Καταρράκτου, ἥτις ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν βάσεων παλαιοῦ πύργου.

- 5 Ἐν Ρουχουνίῳ ἔξωθεν ἐπιγρ(αφή) μέ τό ἔτος 16.. ἀναφέρουσα μοναχόν τινα Καλλίνικον κτίστην τῆς μονῆς· παραπλεύρως ἄλλη λέγει ὅτι κατὰ τό ἔτος τοῦτο (ποῖον;) ἤλθε τό μέγα θανατικόν εις Χίον. Τό Ρουχούνι ἄλλοτε ἦτο φαίνεται μεῖζον.

ΣΧΟΛΙΑ

- 5-7 ἔξωθεν ἐπιγραφή... εις Χίον: Τίς ἐπιγραφές ἐξέδωσε ὁ Γ. Ζολώτας¹³², ὁ ὁποῖος ἀνέγνωσε τούς δύο τελευταίους ἀριθμούς τῆς χρονολογίας, καθὼς καί τό μήνα καί τήν ἡμέρα τῆς ἀνεγέρσεως (ἔτος 1689, μὴν Μάιος 29). Τό ἴδιο ἔτος κατὰ τό Γ. Ζολώτα —πού ὅπως συνήθως δέν παραδίδει τήν πηγή τῆς πληροφορίας του— σημειώθηκε ἐπιδημία πανούκλας στή Χίο, πού ἀκόμα στήν ἐποχή του ἦταν γνωστή ὡς «τό μεγάλο θανατικό». Ἄρα τό «ἔτος τοῦτο» εἶναι τό 1689¹³³.
- 7-8 Τό Ρουχούνι... μεῖζον: Σήμερα ἡ μονή εἶναι ἐγκαταλελειμμένη καί ἐρειπωμένη. Σέ καλή κατάσταση διατηρεῖται μόνο ἡ νέα ἐκκλησία, κτισμένη τό 1909, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἐπιγραφή πάνω ἀπό τήν εἰσοδὸ τῆς (IANN 2 1909), πάνω στά ἐρείπια τῆς παλαιότερης, πού ὑπολείμματα τῆς διακρίνονται στή βόρεια πλευρά τῆς.

18. Ἀπόλιχνοι

Τό φρούριον διατηρεῖται καλῶς μέ τά οἰκήματα τῆς φρουρᾶς περίξ καί πλατεῖαν ἐν τῷ μέσῳ καί προτείχισμα νοτίως. Νοτίως διατηρεῖται καί τό ἀρχικόν ὕψος μέ πολεμίστρες.

- 5 Χρειάζεται φωτογραφία τῶν τουφεκιθρῶν.

ΣΧΟΛΙΑ

Μέ τό ὄνομα Ἀπόλιχνοι εἶναι γνωστά δύο κάστρα τῆς Χίου. Τό ἓνα βρίσκεται στή Β. Χίο βόρεια ἀπό τά Καμπιά, μεταξύ αὐτῶν καί τῆς

131. Σχετικά μέ τή μονή Ρουχουνίου βλ. Ἀνδρεάδης, Ἱστορία Ἐκκλησίας, σ. 306. Γιά τήν προέλευση τοῦ ὀνόματος Ρουχούνι βλ. Ζολώτας, Ἱστορία Α₁, σ. 156 καί Ἀμάντου, Γλωσσικά μελετήματα, σ. 150.

132. Βλ. Ζολώτας, Συναγωγή, σ. 322.

133. Βλ. καί ὅσα γράφονται παραπάνω, σημ. 11, σχ. στ. 2-4.

παραλίας τῶν Ἀγίων Πάντων, ἀπό τό ὁποῖο σώζονται λίγα ἐρείπια. Τό ἄλλο, στή Ν. Χίο στά Μαστιχόχωρα καί συγκεκριμένα κοντά στό χωριό Ἀρμόλια, διατηρεῖται σέ πολύ καλύτερη κατάσταση. Καί τά δύο κάστρα θεωροῦνται σύγχρονα, κτισμένα ἀπό τούς βυζαντινούς γιά νά προστατεύσουν τό βόρειο καί τό νότιο τμήμα τοῦ νησιοῦ ἀντίστοιχα. Οἱ Γενουάτες ἀνακαίνισαν μόνο τό νότιο κάστρο γιά νά ἐξασφαλίσουν τά Μαστιχόχωρα λόγω τῆς παραγόμενης ἐκεῖ μαστίχας, τήν παραγωγή καί τό ἐμπόριο τῆς ὁποίας εἶχαν ὑποστηρίξει καί προωθήσει. Καί τά δύο κάστρα ἦταν γνωστά —καί εἶναι μέχρι σήμερα— μέ τό ὄνομα «Κάστρο τῆς Ὠριᾶς» (ἢ «Ὀβριᾶς»)^{133a}.

Ἡ περιγραφή πού δίνει ὁ Κ. Ἀμαντος συμπίπτει μέ τό κάστρο τῶν Ἀρμολίων¹³⁴.

Ἡ ἀνακαίνιση τοῦ κάστρου ἀπό τούς Γενουάτες ἐγίνε περί τά μέσα τοῦ 15ου αἰώνα, ὅπως διαπιστώνεται ἀπό τήν ἐπιγραφή τῆς ἀνακαινίσεως πού ἔχει διασωθεῖ καί βρίσκεται σήμερα ἐντοιχισμένη στό παλιό σχολεῖο τοῦ χωριοῦ Ἀρμόλια. Οἱ διαστάσεις τῆς εἶναι 0,73×0,23 καί φέρει ἀριστερά τό θυρεό τῶν Ἰουστινιάνι τῆς Χίου (χωρίς τόν ἀετό) καί δεξιὰ ἓνα σταυρό. Τό κείμενο εἶναι ἐξαιρετικά δυσανάγνωστο.

Ἡ ἐπιγραφή ἐκδόθηκε πρῶτα ἀπό τό Γ. Ζολῳτα¹³⁵ καί δύο χρόνια ἀργότερα τή δημοσίευσε καί ὁ F. W. Hasluck¹³⁶. Ἡ χρονολογία τῆς «ἀνεγέρσεως» —ὅπως δηλώνει ἡ ἐπιγραφή— εἶχε ἤδη κατεστραμμένο τόν τελευταῖο ἀριθμό τῆς, ὅταν τή δημοσίευσαν οἱ παραπάνω μελετητές. Ἔτσι, ὁ πρῶτος ἀνέγνωνσε 1445, ἐνῶ ὁ δεύτερος 1446. Τό ὄνομα τοῦ ἀνακαινιστῆ ἦταν ἀρκετά εὐδιάκριτο: Ἰουστινιανός Ἰουστινιάνι τοῦ Ὀττοβόνου, μέλος τῆς οἰκογενείας Campi Giustiniani¹³⁷. Πολλοί ἐρευνητές ὅμως, ἀκολουθώντας τίς διηγήσεις περιηγητῶν, δέχονται ὡς «ἰδρυτή» τοῦ κάστρου τό Νικόλαο Ἰουστινιάνι καί χρονολογία τό 1440¹³⁸.

Τό κάστρο ὅμως ὑπῆρχε καί παλαιότερα, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Christ.

133a. Σχετικά μέ τήν προέλευση τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ βλ. Στυλ. Βίου «Τό κάστρον τῆς Ὠριᾶς καί τά σχετικά δημοτικά ἄσματα», Ἐφημ. Πρόδος, ἀρ. 2715 (31/12/1937), 2716 (31/1938), 2718 (8/1/1938).

134. Βλ. περιγραφή τοῦ ἀπό F. W. Hasluck, «The Latin Monuments of Chios», *The Annual of the British School at Athens* 16 (1909-1910) 137-184, στή σ. 182, Ζολῳτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 468-470, Smith, *Architecture*, σ. 117, πίν. 222-5, Στεφ. Καθβάδα, *Ἀρμολούσικα*, Ἀθήναι 1976, σ. 150 καί Μπούρα, *Χίος*, σ. 38.

135. Βλ. Ζολῳτα, *Συναγωγή*, σ. 296.

136. Βλ. F. W. Hasluck, ὁπ.π., σ. 181.

137. Βλ. Δ. Ροδοκανάκη, *Ἰουστινιάναι - Χίος*, ἐν Σύρῳ 1900, σ. 756.

138. Βλ. Φ. Ἀργέντη - Στ. Κυριακίδη, *Ἡ Χίος παρὰ τοῖς γεωγράφοις καί περιηγηταῖς*, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1946, σσ. 219-220 καί 482, Gir. Albrizzi, *Distintissima descrizione della città, porto e isola di Scio, conquistata dalle armi... di Venetia... alli 15 di Settembre 1694*, in *Venetia 1694*, σ. 86.

Buondelmonti, πού επισκέφθηκε τά νησιά τοῦ Αἰγαίου πελάγους —καί τή Χίο— στό διάστημα μεταξύ τῶν ἐτῶν 1414 καί 1419, σύμφωνα μέ τόν ἐκδότῃ τῆς ἑλληνικῆς διασκευῆς Émile Legrand. Ὁ Buondelmonti ἀναφέρει τό κάστρο μέ τό ὄνομα Λευκόβορα. Ἀσφαλῶς πρόκειται γιά παραφθορά τοῦ ὀνόματος Λυκούρι, μέ τό ὁποῖο ἦταν ἐπίσης γνωστό τό κάστρο τῶν Ἀρμολίων, ἀπό τό ὄνομα τῆς λοφοσειρᾶς ὅπου ἦταν κτισμένο¹³⁹. Ἔτσι, ἐπιβεβαιώνεται ἡ θεωρία τῆς ἰδρύσεως τοῦ κάστρου ἀπό τοὺς Βυζαντινοὺς καί τῆς ἀπλῆς ἀνακαινίσεώς του ἀπό τοὺς Γενοάτες στά μέσα τοῦ 15ου αἰώνα.

Ἡ ἐπιγραφὴ θρῃσκόταν ἀρχικὰ πάνω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ κάστρου, ὅπως μαρτυροῦν οἱ περιηγητὲς Jean de Thevenot καί Francesco Piacenza, πού ἐπισκέφθηκαν τὴ Χίο τὸ 1656 καί τὸ 1688 ἀντίστοιχα¹⁴⁰.

Ἀναφορικά μέ τὴν ὀνομασία τῶν Ἀπολίχων ὑπάρχουν δύο ἀπόψεις. Σύμφωνα μέ τὴν πρώτη προέρχεται ἀπὸ τό βυζαντινὸ πολίχνιον (=castellum, μικρὸ φρούριο), ἐνῶ κατὰ τὴ δευτέρη ἀπὸ τὴν πολίχνη (=μικρὴ πόλη), μέ τὴν ἔννοια τοῦ κάστρου στό ὁποῖο συγκεντρώνονται οἱ κάτοικοι τῶν γύρω χωριῶν¹⁴¹.

19. Καλαμωτή¹⁴²

- Τετράγωνα τεμνόμενα διὰ παραλλήλων καὶ καθέτων ὁδῶν εἰς ἴσα μέρη· δρόμοι ἀνοικτότεροι ἢ ἐν ἄλλοις χωρίοις, σκεπαστά πολλά, ἀφιδωτά καπιτέλλα· τινὲς ἐκκλησίαι ἔχουσι κοσμήματα (ἀνθέμια, 5 λέσθια κυμάτια) ἀρχαῖα ὑστέρων χρόνων, προφανῶς εἰλημμένα ἔκ τινος ἀρχαίου οἰκοδομ(ήματος)¹⁴³. αἱ γυναῖκες αἱ νεώτεραι πολλάκις ὠραιόταται· τὰ ἐνδύματα τὰ ἐορτάσιμα ὠραῖα διὰ τὰ κεντήματα αὐτῶν καὶ τὰς πτυχάς· κοντά μόνον· τρεῖς ἐπιγραφαὶ ἐκεῖ· διαφέρουσά τις ἐκκλησία ἔξω τοῦ χωρίου πρὸς τό Ἐμποριόν· ἐν πέρα Χωρίφ 10 εὐρέθ(ησαν) μνήματα πολλά καὶ ἐπιγραφὴ τις (τοῦ Ἀχελῶου)· τὰ Καστέλλια πρὸς τό Ἐμποριόν ἔχουσιν ἰχνη ἀρχαίου τείχους· ἐκκλησία τις ἐν τῷ χωρίῳ ἔχει τέμπλον ἀρχαῖον καὶ δύο σταυροὺς βυζαντιακοῦ

139. Βλ. É. Legrand, *Description des îles de l' Archipel Grec par Christophe Buondelmonti, Florentin du XVe siècle*, Paris 1897 (Φωτομηχανικὴ ἐπανεκδόση, Amsterdam 1974), σ. 76.

140. Βλ. Φ. Ἀργέντη - Στ. Κυριακίδη, ὅπ.π. Πρῶλ. ἀκόμα Gir. Albrizzi, ὅπ.π.

141. Βλ. Ἀμάντου, *Γλωσσικά μελετήματα*, σ. 162, Στεφ. Καθβάδα, ὅπ.π., σ. 149 καὶ Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σσ. 111-112.

142. Ἡ Καλαμωτὴ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα μεσαιωνικά χωριά τῆς Χίου. Γενικὲς πληροφορίες βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 604-606, Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σσ. 92-93 καὶ Μπούρα, *Χίος*, σσ. 36-37. Σχετικὰ μέ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ χωριοῦ βλ. παραπάνω σημ. 15, σχ. στ. 1, ὅπου ἐγίνε λόγος γιὰ τὰ μεσαιωνικά χωριά τῆς Χίου. Εἰδικότερα, σχεδιάγραμμα τοῦ χωριοῦ βλ. Smith, *Architecture*, χάρτη IV.

143. Βλ. παραπάνω, σημ. 1, σχ. στ. 2-3, ὅσα ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν χρησιμοποίησιν τμημάτων ἀρχαίων οἰκοδομημάτων.

σχήματος· οικογ(ένειαι) ἄνω τῶν 300· σχολεῖον 120· κατὰ τὸν σεισμόν ἐφονεύθησαν 61 μόνον κάτοικοι¹⁴⁴.

Στὸ ἀριστερὸ περιθώριο: κάλυμμα τῆς κεφαλῆς ἰδιάζον, κόμμωσις περίτεχνος¹⁴⁵.

ΣΧΟΛΙΑ

- 3 σκεπαστά: "Ἐτσι ὀνομάζονται οἱ θολωτοὶ δρόμοι. Οἱ δρόμοι αὐτοί, δηλαδή, καλύπτονται ἀπὸ δωμάτια σπιτιῶν πού στηρίζονται σὲ ἡμικυλινδρικό θόλο.
- 4 καπιτέλλα: Κιονόκρανα, γεισώματα (ἀπὸ τῆ λατινικῆ λέξη capitulum).
- 7-8 τὰ ἐνδύματα τὰ ἐορτάσιμα... κοντὰ μόνον: Ἡ ἐνδυμασία τους, ὅπως καὶ τῶν Πυργίων, διαφέρει ἀπὸ τῶν ἄλλων Χίων καὶ διατηρήθηκε σχεδὸν μέχρι τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ νησιοῦ (1912). Οἱ πτυχές ἀναφέρονται στὸ πολὺπτυχο φόρεμα χωρὶς μανίκια, γαλάζιο ἢ λευκὸ (συνηθέστερα λευκὸ), τὸ γνωστὸ μὲ τὴν ὀνομασία *πρησιτίδα*¹⁴⁶. Ἡ γυναικεία στολὴ τῆς Καλαμωτῆς συνίστατο ἀπὸ α) ἓνα μακρὺ λευκὸ πουκάμισο (*ποκάμισο*) χωρὶς μανίκια, β) μία ἀσπρη φούστα (*ποδιά*) μὲ κέντημα λίγο πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸν ποδόγυρο, γ) μία κοντὴ μπλουζά (*μπουστομάνικο*) κεντημένη στοὺς ὠμούς καὶ στίς ἄκρες τῶν μακρυῶν μανικιών, δ) τὴν *πρησιτίδα*, φόρεμα χωρὶς μανίκια μὲ πτυχές ὁλόγυρα— ἐκτός τῆς μασχάλης, ε) τὴ ζώνη, στ) ἓνα μαντήλι στὸ λαιμὸ καὶ ζ) τὸ μεγάλο κάλυμμα τοῦ κεφαλιοῦ, τὸ *σαρίκι*¹⁴⁷. Ἡ περιγραφὴ γίνεται βάσει τῶν στολῶν πού φυλάσσονται στὸ Μουσεῖο Φιλίππου Ἀργέντη, στή Χίο (ἀρ. 47, 48).
- 8 *τρεῖς ἐπιγραφαὶ ἐκεῖ*: Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Καλαμωτῆς ἐντόπισα τρεῖς ἀρχαῖες ἐπιγραφές. Οἱ δύο ἔχουν δημοσιευθεῖ πρώτα ἀπὸ τὸν Bern. Hassoulier¹⁴⁸ καὶ κατόπιν ἀπὸ τὸν Ἄλ. Πασπάτη¹⁴⁹, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρει τὴν ἐκδοση τοῦ Hassoulier. Ὁ Γ. Ζολώτας παραθέτει τὴν τρίτη στήν *Ἱστορίᾳ* τοῦ¹⁵⁰.

144. Σχετικὰ μὲ τὸν σεισμό βλ. παραπάνω, σημ. 8, σχ. στ. 7-8.

145. Τὸν περίτεχνο τρόπο στηρίξεως τοῦ καλύμματος (σαρικιοῦ) βλ. Ph. Argenti, *The Costumes of Chios*, London [1953], σσ. 206-207.

146. Βλ. Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σσ. 88-89. Ὁ Κανελλάκης, *Χιακὰ ἀνάλεκτα*, σ. 138, ἀναφερόμενος στὸ Πυργί, ὀνομάζει τὸ φόρεμα *πρησιτίρα*.

147. Λεπτομέρειες τῆς στολῆς βλ. Ph. Argenti, ὁπ.π., σσ. 203-207, ὁ ὁποῖος ὅμως τὴν *πρησιτίδα* ὀνομάζει *φουστάνι*.

148. Βλ. Bern. Hassoulier, «Inscriptions de Chio», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 3 (1879) 316-327, στίς σσ. 324-325.

149. Ἄλ. Πασπάτη, *Χιακὸν γλωσσάριον*, σσ. 403 καὶ 422.

150. Βλ. Ζολώτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 377 καὶ 395.

- 8-9 διαφέρουσά τις ἐκκλησία: Πρόκειται για τό ναῖσκο τῆς Παναγίας τοῦ Ἀγγελωποῦ, πού βρίσκεται 1 χλμ. Ν.Δ. τῆς Καλαμωτῆς¹⁵¹.
- 9 ἐν Πέρα Χωρίῳ: Τό Πέρα Χωριό ἢ Παλιό Χωριό ἦταν τό παλαιότερο χωριό τῆς Καλαμωτῆς.
- 10-11 τά Καστέλλια... ἔχην ἀρχαίους τείχους: Πολλές θέσεις στή Χίο φέρουν τό ὄνομα Καστέλλι, Καστέλλια ἢ Κάστελλος καί δηλώνουν συνήθως τήν ὑπαρξη παλαιοῦ μικροῦ κάστρου, πύργου ἢ ὀχυροῦ γενικά (ἀπό τή λατινική λέξη castellum¹⁵²).

20. Καλαμωτή

- Ἐν τῷ κέντρῳ ὑπῆρχεν ἄλλοτε πύργος τετράγωνος μέγας, κατεδαφισθεῖς ἐπειτα καί καταληφθεῖς ὑπό σπιτιῶν. Τό χωρίον ἔλαβε δῆθεν τό σχῆμα τοῦ πύργου¹⁵³. Τινές ἐκκλησίαι τοῦ χωρίου ἐκ καλῶν λίθων
- 5 εἰργασμένων. Ἐν Ἐμπορειῷ τό Καστρί διατηρεῖ ἀκόμη ἔχνη τοῦ γεννοατικοῦ τοῦ κτιρίου, μάλιστα δύο πύργους ὁμοίους τοῖς τοῦ Ἀγ. Μάρκου καί μίαν δεξαμενήν. Ἐν τοῖς ἀγροῖς εὐρέθησαν ἄπειροι εἰργασμένοι λίθοι καί θάσεις οἰκοδομημάτων, κίονες¹⁵⁴ κλπ. (καί κιονόκρανον μέ σταυρόν). Τά «Καστέλλια»¹⁵⁵ καί τό «Μετόχι» διασφ
- 10 ζουσιν ἀρχαῖα τείχη κλπ. οὐ μακράν αὐτῶν ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγ. Ἰσιδώρου διώροφος μέ πολλά μάρμαρα· ἔς τά «Φανέπυργα» καί τό Πέρα Χωρίον¹⁵⁶ ἐρείπια ἀρχαῖα.

151. Βλ. Μπούρα, *Χίος*, σ. 37.

152. Βλ. Ζολῳτά, *Ἱστορία Α*, σ. 470 καί Ἐμμ. Κριαρά, *Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς δημόδους γραμματείας* 1100-1669, τ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1980.

153. Σχετικά μέ τήν ἀρχιτεκτονική καί τήν ὀργάνωση τῶν μεσαιωνικῶν χωριῶν τῆς νότιας Χίου, καθὼς καί μέ τό ἀμυντικό σύστημα τοῦ νησιοῦ βλ. παραπάνω σημ. 15, σχ. στ. 1. Εἰδικότερα, γιά τήν κατασκευή τῶν κεντρικῶν πύργων τῶν χωριῶν αὐτῶν βλ. Λαμπάκη - Μπούρα, *Μεσαιωνικά χωριά*, σ. 13, ὅπου περιγράφεται ὁ πύργος τοῦ Πυργίου καί τῶν Ὀλύμπων. Αὐτή ἡ περιγραφή μᾶς δίνει μιά γενικότερη εἰκόνα ὅλων τῶν πύργων τῆς περιοχῆς αὐτῆς καί ἐπομένως καί τῆς Καλαμωτῆς.

154. Σχετικά μέ τά λείψανα τοῦ ἀρχαίου καί μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ στό Ἐμπορεῖο καί γενικότερες πληροφορίες βλ. Ζολῳτά, *Ἱστορία Α*, σσ. 458-459, Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σσ. 96-97 καί Μπούρα, *Χίος*, σσ. 38-40. Τά ἀποτελέσματα τῶν ἀνασκαφῶν, πού διενήργησε ἡ Ἀγγλική Ἀρχαιολογική Σχολή στή διάρκεια τῶν ἐτῶν 1952-1955, δημοσίευσε ὁ J. Boardman πολύ ἀργότερα, τό 1967, ἀφοῦ προηγήθηκε μιά συντομώτατη παρουσίαση τῶν πρώτων ἀποτελεσμάτων τό 1954. (Βλ. J. Boardman, *Excavations in Chios 1952-1955. Greek Emporio* (The British School of Archaeology at Athens, Supplementary volume 6), Oxford 1967 καί J. M. Cook - J. Boardman, «Archaeology in Greece 1953-1955», *The Journal of the Hellenic Studies* 74 (1954) 142-169, στίς σσ. 162-164, ἀντίστοιχα). Οἱ Γ. Ζολῳτάς καί Στ. Βίος ἐρμηνεύουν τό ὄνομα τοῦ λιμανιοῦ καί τοῦ οἰκισμοῦ ἀπό τή λέξη «ἐμπόριον» (=ἐμπορικός σταθμός).

155. Βλ. παραπάνω, σημ. 19, σχ. στ. 10-11.

156. Βλ. παραπάνω, σημ. 19, σχ. στ. 9.

ΣΧΟΛΙΑ

- Τό σημείωμα αυτό έχει προφανώς γραφεί σέ άλλο χρόνο καί μέ άλλη εὐκαιρία ἀπό τό προηγούμενο, γιατί περιέχει συμπληρωματικές πληροφορίες γιά τήν Καλαμωτή, τό Ἐμπορεῖο καί τό Πέρα Χωριό. Ἄν ὅμως εἶχαν γραφεί στή διάρκεια τῆς ἴδιας ἐπισκέψεως τοῦ Ἀμάντου στήν περιοχή, θά ἔπρεπε οἱ πληροφορίες γιά τίς ἐπί μέρους τοποθεσίες νά εἶχαν καταγραφεῖ μαζί καί ὄχι σέ δύο διαφορετικά σημειώματα.
- 11-12 Ἔς τά «Φανέπυργα»... ἀρχαῖα: Τά σποραδικά καί ἀρχαῖα λείψανα τῶν θέσεων Μετόχι καί Φανέπυργα ἀναφέρει ὁ Γ. Ζολώτας¹⁵⁷, χωρίς ὅμως νά ἐπισημαίνει ἀρχαῖα τεῖχη στό Μετόχι.

21. Χίος
Πυργί¹⁵⁸

Ἐκδρομή Πυργίου 15 Αὐγ(ούστου) 1927
μετά νομάρχου Γ. Γεννιάδη καί Α. Κωστάλα

- 5 Αἱ γυναῖκες διακρίνονται τῶν Καλαμωτούσων διότι φοροῦν στηθό-
πανες, μαντήλι ἄλλο χρωματιστό. Τά πρόσωπα μάλιστα τῶν γυναικῶν
ἐθνολογικά περιέργα μέ μῆλα πολύ ἐξογκωμένα, ἐνίοτε τετράγωνα,
μέ μύτην ἀρμενίζουσιν. Ἀξιόν φωτογραφίας στενός δρόμος μέ
δοξάρια καί σκεπαστόν.¹⁵⁹ πλησίον τοῦ διδασκάλου Κορδᾶ. Ὁ πύρ-
10 γος¹⁶⁰ ἐσωτερικῶς περιεβάλλετο μέ περίβολον δεύτερον ἔχοντα καί
πυργόπουλα¹⁶¹, ὧν δύο σώζονται. Καί ἔξω τοῦ κυρίως περιβόλου τοῦ
χωρίου ὑπῆρχε καί δεύτερος περίβολος, ἐνιαχοῦ τουλάχιστον. Ὁ
πυργούσικος χορεύεται μᾶλλον τήν 16 Αὐγούστου· εἶναι μοναδικός ἐν
Χίῳ ἰδιάζων χορός, χωρίς τάς ρυθμικάς κινήσεις τοῦ συρτοῦ. Συνήθως
15 δύο καβαλιέροι σύρουσιν ἀπό τό μπράτσον μίαν ντάμαν καί ὑπό τοῦς
μονοτόνους ἤχους τῆς γκάιδας καί τοῦ τυμπάνου ὁρμῶσιν ἐμπρός καί
ὀπίσω.

157. Βλ. Ζολώτα, Ἱστορία Α₁, σ. 428.

158. Γιά τό Πυργί γενικά, πού εἶναι ἀπό τά σπουδαιότερα μεσαιωνικά χωριά καί ἀπό τά καλύτερα διατηρημένα, βλ. Ζολώτα Ἱστορία Α₁, σσ. 596-602. Βίου, Σύγχρονος Χίος, σσ. 94-96. Γιά τήν ἀρχιτεκτονική τοῦ χωριοῦ βλ. παραπάνω, σσμ. 15, σχ. στ. 1, ὅσα γενικά ἀναφέρθηκαν γιά τά μεσαιωνικά χωριά καί ἀκόμα Μπούρα, Χίος, σσ. 40-42 καί Smith, Architecture, χάρτη V (σχεδιάγραμμα τοῦ χωριοῦ).

159. Βλ. παραπάνω, σσμ. 19, σχ. στ. 3.

160. Βλ. Πασπάτη, Χιακόν γλωσσάριον, σ. 7, Κανελλάκη, Χιακά ἀνάλεκτα, σσ. 137-138, Smith, Architecture, σ. 118, πίν. 224-6,7, Λαμπάκη - Μπούρα, Μεσαιωνικά χωριά, σ. 13, εἰκ. 11-12 καί Μπούρα, Χίος, σ. 42 σχετικά μέ τόν πύργο. Δυστυχῶς σήμερα ὁ πύργος καί ὁ περίβολός του ἀποτελοῦν κατοικίες οἰκογενειῶν στά κατώτερα τμήματά τους καί ἔτσι ἀλλοιώνεται αἰσθητά, ὅ,τι ἔχει παραμείνει ἀπό τήν ἀρχική μορφή τους.

161. Βλ. παραπάνω, σσμ. 15, σχ. στ. 5.

ΣΧΟΛΙΑ

- 5-6 *Αἱ γυναῖκες διακρίνονται... ἄλλο χρωματιστό*: Ἡ γυναικεία στολή τοῦ Πυργίου ἀποτελεῖται ἀπὸ α) ἓνα λευκὸ ἐσωτερικὸ χιτῶνα (πουκαμῖσα) χωρὶς μανίκια, τῇ λεγόμενῃ *ποδικιά*, β) τὸ *μπουστομάνικο*, μία λευκὴ πολὺ κοντὴ μπλουζά μὲ μακρυὰ μανίκια κεντημένα στὶς ἄκρες καὶ στοὺς ὤμους, ποὺ φοριέται πάνω ἀπὸ τὴν ποδικιά, γ) τὸ ἐξωτερικὸ χωρὶς μανίκια φόρεμα (*πρησιίδα*), ποὺ εἶναι πτυχωτὸ πίσω — ἐνῶ ἐμπρὸς ἔχει λίγες μόνο πτυχές στὸ κεντρικὸ τμῆμα του — καὶ λίγο κοντύτερο ἀπὸ τὴν ποδικιά, δ) μία κόκκινη ζώνη, ε) τὸ ὀρθογώνιο μεταξωτὸ χρωματιστὸ *μαντήλι* ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τοὺς ὤμους καὶ φθάνει συνήθως μέχρι τοὺς γοφούς καὶ στ) τὸ *σαρίκι* τοῦ κεφαλιοῦ. Στὸ σαρίκι στερεώνονται καὶ 2-3 κοσμήματα ἀπὸ χάντρες.

Ἡ περιγραφή αὐτὴ γίνεται βάσει μερικῶν στολῶν ποὺ φυλάσσονται σὲ κοινοτικὸ κατάστημα τοῦ χωριοῦ, μὲ πρωτοβουλία τῆς κοινότητος, μαζί μὲ ἐλάχιστους ἄλλους λαογραφικοὺς θησαυροὺς¹⁶² καὶ ἐκείνων ποὺ φυλάσσονται στὸ Μουσεῖο Φιλίππου Ἀργέντη, στὴ Χίο (ἀρ. 44, 45).

- 6-8 *Τὰ πρόσωπα... ἀρμενίζουσιν*: Ἡ παρατήρηση τοῦ Ἀμάντου σχετικὰ μὲ τὰ ἰδιάζοντα χαρακτηριστικὰ τῶν γυναικῶν τοῦ Πυργίου ταιριάζει μὲ ὑπόθεση τοῦ Γ. Ζολῳτά¹⁶³, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία εἶναι πιθανὴ ἡ καταγωγή τῶν Πυργίων ἀπὸ τοὺς Κουμάνους ποὺ μετανάστευσαν, ὅπως γράφει, στὴν Ἑλλάδα πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα. Ὁ Γ. Ζολῳτάς στηρίζεται «εἰς τὸν ὅλως διακεκριμένον τοῦ τῶν λοιπῶν τῆς Χίου τύπον τοῦ χωριοῦ τούτου, εἰς τὸν φανερόν ἐν μέρει μογγολικὸν χαρακτήρα, εἰς τὰ ἔθιμα κλπ.» καὶ ἐννοεῖ τὴν ἐγκατάσταση τῶν Κουμάνων σὲ παραμεθόριες περιοχές (στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη, στὴν κοιλάδα τοῦ Μαιάνδρου καὶ τὴ Φρυγία). Ἡ ἐγκατάσταση αὐτὴ ἔγινε μὲ προτροπὴ τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Νίκαιας Ἰωάννη Δούκα Βατάτζη (1222-1254) προκειμένου νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ ἀμυνα τῶν συνόρων καὶ συνοδευόταν ἀπὸ παροχὴ σ' αὐτοὺς γαιῶν στὶς παραπάνω περιοχές¹⁶⁴. Τὸ θέμα ὅμως μιᾶς πιθανῆς προελεύσεως τῶν Πυργίων ἀπὸ τοὺς Κουμάνους εἶναι πολὺ μεγάλο καὶ ξεφεύγει ἀπὸ τὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς μελέτης.

162. Πρβλ. παραπάνω, σημ. 19, σχ. στ. 7-8. Γιά μιὰ λεπτομερὴ περιγραφὴ τῆς στολῆς τοῦ Πυργίου βλ. Ph. Argenti, *The Costumes of Chios*, London [1953], σσ. 207-212 (γυναικεῖα) καὶ 143-146 (ἀνδρική).

163. Βλ. Ζολῳτά, *Ἱστορία Α*, σ. 485.

164. Βλ. Nicephori Gregorae, *Byzantina Historia*, ed. L. Schopen (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae), Bonn 1829, σ. 37, Georgii Acropolitae, *Opera I*, ed. A. Heisenberg, Leipzig 1903 (ἐκδ. ἀναθεωρημένη ἀπὸ τὸν P. Wirth, Stuttgart 1978), σ. 65. Πρβλ. G. Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους* (μτφρ. Ἰω. Παναγόπουλου), τ. Γ', Ἀθήνα 1981, σσ. 122-123 καὶ ὑποσ. 64-65.

- 9 δοξάρια: "Ετσι ονομάζονται οί ανεξάρτητες άψίδες, πού δέν είναι ένσωματωμένες σέ τοίχο καί στηρίζουν σκάλες. Υπάρχουν άκόμα άψίδες διακοσμητικές στήν πρόσοψη τών σπιτιών μέ τό ίδιο όνομα, αλλά αυτές τίς συναντάμε σπανιότερα. Τά δοξάρια μπορούν νά έχουν έναλλασσόμενες ή άκανόνιστα έναλλασσόμενες σφηνοειδείς πέτρες, πού στηρίζουν τήν άψίδα τοῦ θόλου"¹⁶⁵.

22. 'Εκκλησία 'Αγ. 'Αποστόλων Πυργίου¹⁶⁶

Τό έξωτερικόν βυζαντιάζον, οί τροῦλλοι (2) ὅλως πλινθόκτιστοι, ὡς καί τό ἄνω μέρος τῆς ἐκκλησίας· ἐκ δύο τμημάτων ἡ ἐκκλησία· μικροτέρα τῆς Κρήνας· ἔσω τοιχογραφημένη.

- 5 'Αριστερά ἡ ἐπιγραφή: Ἰστορήθη ὁ θεῖος καί πάνσεπτος ναός τῶν ἁγίων ἐνδόξων καί πανευφήμων ἀποστόλων καί πρωτοκορυφαίων Πέτρου καί Παύλου διὰ κόπου καί δαπάνης τοῦ εὐσεβεστάτου(;) καί Λογιωτάτου ἐν Ἱερεῦσι Παπᾶ Κύρ Κωνσταντίνου καί τῆς πρεσβυτέρας αὐτοῦ Καλῆς καί τοῦ τέκνου αὐτῶν Γεωργίου διὰ χειρῶν δέ ἐμοῦ τοῦ
10 ἀναξίου δούλου τοῦ Θεοῦ Ἀντωνίου Δομεσσίου Κυνηγοῦ τοῦ Κρητὸς κατὰ τὸ ἄχξε' (=1665), ἔτος τὸ σωτήριον ἐν μηνὶ Αὐγούστῃ.

Ὁ αὐτός καί εἰς τὸ Μουνδί;

ΣΧΟΛΙΑ

- 4 μικροτέρα τῆς Κρήνας: Ὁ ναός τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων εἶναι ἓνα μικρὸ ἀντίγραφο τοῦ καθολικοῦ τῆς Νέας Μονῆς¹⁶⁷. Καί ἡ Παναγία τῆς Κρήνας εἶναι ἀντίγραφο τῆς ἴδιας ἐκκλησίας, ἀλλὰ μεγαλύτερη σέ μέγεθος ἀπὸ τοὺς Ἀγ. Ἀποστόλους. Ἐπειδὴ καί ἡ Κρῆνα καί οἱ Ἀγ. Ἀπόστολοι μιμοῦνται τὸ ἴδιο πρότυπο, ὁ Κ. Ἀμαντὸς θεώρησε χρήσιμο νά κάνει τὴ σύγκριση τοῦ μεγέθους τους.
- 5 'Αριστερά ἡ ἐπιγραφή: Ἡ ἐπιγραφή αὕτῃ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸ Γ.

165. Βλ. Smith, *Architecture*, σ. 37. Ἀντίθετα ὁ Πασπάτης, *Χιακὸν γλωσσάριον*, σ. 137, ἐξηγεῖ τὸ δοξάρι ὡς ξύλο κυρτὸ προσαρτημένο στὸ κάτω ἄκρο τοῦ κυρηναιοῦ, ὅπου δένεται τὸ ὑποζύγιο πού περιστρέφει τὸ μάγγανο.

Προφανῶς, τὰ δοξάρια πού ἀναφέρει ὁ Ἀμαντὸς εἶναι οἱ ἁψίδες πού περιγράφει ὁ Smith, διότι ὁ μάγγανος θρῖσκεται πάντοτε μέσα στὸ περιδῶλι καί ὄχι, φυσικά, στὸ δρόμο.

166. Σχετικὰ μέ τὸ ναὸ τῶν Ἀγ. Ἀποστόλων βλ. Γ. Σωτηρίου, «Κυρίως βυζαντιακὰ μνημεῖα Χίου», *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 2 (1916), Παράρτημα, 30-38, στίς σσ. 33-34, εἰκ. 15 καί 16, Anast. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios*, II, Planches, Athènes 1930, πιν. 36, 38-43 καί Μπούρα, *Χίος*, σσ. 42-45.

167. Βλ. Μπούρα, *Χίος*, σ. 42.

- 10-11 Ζολώτα¹⁶⁸ μαζί με εκείνη πού βρίσκεται στο δεξιό τοίχο¹⁶⁹. Καί οι δύο έπιγραφές είναι γραμμένες μέ μαύρα γράμματα σέ άσπρο φόντο. 'Αντωνίου Δομεσσίχου Κυνηγού του Κρητός: 'Ο άγιογράφος 'Αντώνιος Δομέστιχος (Δομέσσιχος στήν έπιγραφή, όπως παραδίδει καί ό 'Αμαντος) Κυνηγός ό Κρής θεωρείται μαθητής τής Κρητικής Σχολής. 'Ο Μ. Χατζηδάκης μάλιστα τόν θεωρεί άξιόλογο ζωγράφο καί έξηγεϊ τήν ύπογραφή του «ό Κρής» ως δηλωτική του «καλού ζωγράφου», ενώ πιστεύει ότι είναι όπωσδήποτε Χιώτης¹⁷⁰. Πράγματι, οίκογένεια Δομεστίχων ή Δομεστίκων ύπάρχει στή Χίο ήδη από τό 16ο αιώνα¹⁷¹. 'Αλλά καί τό έπάννυμο Κυνηγός άπαντά σέ κώδικες τής Καλαμωτής¹⁷².
- 12 'Ο αυτός καί εις τό Μουνδί: 'Ο 'Αμαντος άναρωτιέται μήπως ό 'Αντώνιος Δομέστιχος Κυνηγός ό Κρής φιλοτέχνησε καί τίς άγιογραφίες του ναού του 'Αγίου 'Ιωάννου τής μονής Μουνδών (ή Διευχών), πού βρίσκεται στή Β. Χίο μεταξύ Βολισσού καί Πιτυού. Τό γεγονός αυτό μάς οδηγεί στή χρονολόγηση του σημειώματος πριν τό 1931. Διότι τότε δημοσίευσε μελέτη σχετική μέ τή μονή, όπου εκδίδει καί έγγραφο από τόν Α' κώδικα τής μονής, σύμφωνα μέ τόν όποιο τήν άγιογράφιση ανέλαβε ό ιερεύς Μανουήλ Καλαρώνης τό 1620¹⁷³.

23. Πυργίου Ν(αός) 'Αγ. 'Αποστόλων¹⁷⁴

- Δεξιά τῷ εἰσιόντι εἰς τό Καθολικόν: άνηγέρθη εκ τής γῆς ό θεΐος καί πάνωστος ναός τῶν άγίων ένδόξων καί πανευφήμων άποστόλων καί πρωτοκορυφαίων Πέτρου καί Παύλου δια κόπου καί έξόδου του
- 5 πανοσιωτάτου Κυρου Συμεών Ιερομονάχου του Χίου καί προηγουμένου 'Αγίου Μοναστηρίου τής Νέας Μονής κατά τό ζοβ' (=7072) έτος από 'Αδάμ.

168. Βλ. Ζολώτα, *Συναγωγή*, σσ. 328-329.

169. Βλ. παρακάτω, σημ. 23.

170. Βλ. Μ. Χατζηδάκη, «Συμβολή στή μελέτη τής μεταβυζαντινής ζωγραφικής. Τά καλλιτεχνικά κέντρα», *Η πεντακοσιοστή επέτειος τής 'Αλώσεως τής Κωνσταντινουπόλεως, 'Αναμνηστικός τόμος του περ. L' Hellénisme Contemporain*, 'Αθήναι 29 Μαΐου 1953, 219-244, στή σ. 239, Γ. Σωτηρίου, όπ.π., Ν. Δ. Καλογερόπουλου, «Βυζαντινοί ζωγράφοι», Ν. 'Εστία 34 (1943) 877-885, στή σ. 883, Φ. Πιομπίνου, *Έλληνες άγιογράφοι μέχρι τό 1821*, 'Αθήνα 1979, σσ. 135-136 καί Anast. Orlandos, «Les monuments byzantins de Chios d'après les recentes recherches», *Actes du IIIe Congrès International des Études Byzantines*, Athènes 1930, 253-255, στή σ. 255.

171. Βλ. Ζολώτα, *Ιστορία Α₂*, σσ. 317-318.

172. Βλ. Κανελλάκη, *Χιακά ανάλεκτα*, σσ. 467-480.

173. Βλ. Κ. 'Αμάντου, «'Η μονή Μουνδών έν Χίω», *Έναΐσιμα επί τή τριακοστή πέμπτη επέτηρίδι τής επιστημονικής δράσεως του Μακαριωτάτου Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*, 'Αθήναι 1931, σσ. 451-469, στή σ. 469.

174. Βλ. παραπάνω, σημ. 21, ύποσ. 166.

- Ἐν Μηνὶ Μαΐῳ ἰζ' ἡμέρα Α'*
ἐξωθι τοῦ ναοῦ ἀριστερά ἡ λέξις Συμεών
 10 *Δεξιά τὸ σύμπλεγμα ζοα' ζοβ'*
 (Βλ. εἰκ. 2)

ΣΧΟΛΙΑ

- Τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ ἔχει δημοσιεύσει ὁ Γ. Ζολώτας¹⁷⁵ μέ τις ἀκόλουθες διαφορές ὡς πρὸς τὸ σημείωμα τοῦ Ἀμάντου:
- 2 *τῆς γῆς*: Παραλείπει τὸ ἄρθρο «τῆς». Πραγματικὰ τὸ ἄρθρο δὲν ὑπάρχει. Ὑπάρχει ὅμως ἓνα κενὸ μεταξὺ τῶν λέξεων «ἐκ» καὶ «γῆς» ποὺ ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς σὲ 3-4 γράμματα. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ υποθέσει ὅτι τὸ ἄρθρο ἔχει σθηστῇ. Μᾶλλον αὐτὸ πίστεψε καὶ ὁ Κ. Ἀμαντος καὶ τὸ πρόσθεσε.
- 4 *ἐξόδου*: Ὁ Ζολώτας γράφει «δι' ἐξόδων» καὶ ὄχι «καὶ ἐξόδου» ποὺ εἶναι πράγματι γραμμένο.
- 8 *Ἐν Μηνὶ Μαΐῳ ἰζ' ἡμέρα Α'*: Ὁ Ζολώτας διάβασε 6η Μαΐου ἐσφαλμένα. Ἀλλὰ καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἡμέρας δὲν εἶναι σωστός. Δὲν πρόκειται γιὰ «ἡμέρα ἦ» ἀλλὰ γιὰ «ἡμέρα Α'», ὅπως διάβασε ὁ Ἀμαντος, δηλαδὴ Κυριακῇ.
- 9 *ἐξωθι τοῦ ναοῦ... ζοβ'*: Τὸ σύμπλεγμα αὐτό, ποὺ ὑπάρχει πάνω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ ναοῦ μαζί μέ τὸ ὄνομα Συμεών, ὁ Ζολώτας δὲν τὸ ἀναφέρει καθόλου. Ἐκεῖ ἀναγράφονται τὰ ἔτη 7071 καὶ 7072 (1563 καὶ 1564), ποὺ ἀναφέρονται προφανῶς στὴν ἑναρξη καὶ τὴ λήξη τῆς «ἀνεγέρσεως». Ἡ ἀνέγερση πάντως δὲν ἐγινε τὸ 1564. Ἡ χρῆση τοῦ ὅρου «ἀνηγέρθη ἐκ θάβρου» πολὺ συχνὰ σημαίνει τὴν ἀπλὴ ἀνακαίνιση. Ὁ ναὸς πρέπει νὰ κτίστηκε τὸ 13ο-14ο αἰῶνα¹⁷⁶.
- Ὁ ἱερομόναχος Συμεών πιστεῦεται ὅτι εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μέ τὸ Μητροπολίτη Χίου Συμεών, ποὺ διαδέχθηκε τὸ Μητροφάνη Λίβυστρο καὶ πέθανε τὸ 1610¹⁷⁷.
- Θὰ ἄξιζε ἴσως νὰ γίνουν ἐδῶ δύο παρατηρήσεις στὴν ἔκδοση τοῦ Γ. Ζολώτα καὶ τὸ σημείωμα τοῦ Κ. Ἀμάντου: α) Μετὰ τὴ λέξη «ναός» (στ.3) ὑπάρχει ἡ ἀντωνυμία «οὗτος», β) Μεταξὺ τῶν λέξεων «ἐνδόξων καὶ πανευφῆμων» (στ.3) δὲν ὑπάρχει ὁ σύνδεσμος «καί».

175. Βλ. Ζολώτα, *Συναγωγή*, σσ. 328-329.

176. Βλ. Γ. Σωτηρίου, «Κυρίως βυζαντιὰ καὶ μνημεῖα Χίου», *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 2 (1916), Παράρτημα, 30-38, στή σ. 34, ὑποσ. 1, Ζολώτα, *Ἱστορία Α*, σ. 598 καὶ Μπούρα, *Χίος* σ. 45.

177. Βλ. Ζολώτα, *Συναγωγή*, σ. 310 καὶ Μπούρα, *Χίος*, ὁπ.π. Περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὸ Συμεών βλ. Ἀλ. Παχνοῦ, «Μελέτιος ὁ Πηγᾶς καὶ οἱ ἐν Χίῳ Ἰησοῦται», *Χιακὰ Χρονικά* 2 (1914) 150-202, στίς σσ. 179-182.

24. Ὀλύμποι¹⁷⁸

- Ἐρείπια χωριδίων ὧν ἔν ἐπάνω Ὀλύμποι ἔτι καλεῖται. Σκεπαστά¹⁷⁹ καί ἐγέρματα ἔτι ἐν χρήσει· πυργόπουλλα¹⁸⁰. πουντιά. Ὁ πύργος ἀσημαντος¹⁸¹. τέμπλον τοῦ Ταξιάρχου· ἐν σεντούκιον εἶδα μέ παρα-
 5 στάσεις δορυφόρων ὀπλιτῶν μέ σαρίκια (Περσῶν)· εἰς τό ἐσωτερικόν τοῦ καλύμματος ἐξωγραφισμένον πλοῖάριον· τά ὕδατα ἀντλοῦνται καί ἐνταῦθα.

ΣΧΟΛΙΑ

- 3 ἐγέρματα: Ἐγέρμα ὀνομάζεται ὁ θόλος καί ἡ ἀψίδα στά περισσότερα χωριά τῆς Χίου¹⁸².
 3 πουντιά: Εἶναι οἱ ἐξῶστες τῶν σπιτιῶν πού εἶτε εἶναι ἐσωτερικοί ἢ ἀνοικτοί πρὸς τό δρόμο¹⁸³.
 4 τέμπλον τοῦ Ταξιάρχου: Ἀναφέρεται τό ἀξιόλογο τέμπλο τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιάρχων, πού βρίσκεται ἐξω ἀπὸ τό χωριό.

25. Ἐλάτα¹⁸⁴

Σῶζονται πυργόπουλλα¹⁸⁵. Ἐν τῇ παλαιᾷ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου διατηρεῖται εἰκὼν καλὴ μέ τὴν ἐπιγραφὴν Δέσεις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Νικολάου Μινώτου ἀγιογρά(φου) ἐκ Κρήτης Ρεθύμνου. Ἡ εἰκὼν

178. Γενικὲς πληροφορίες γιὰ τό χωριό βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 593-595, Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 99 καί Μπούρα, *Χίος*, σ. 49. Βλ. ἐπίσης παραπάνω, σημ. 15, σχ. στ. 1, ὅσα γράφονται σχετικὰ μέ τὰ μεσαιωνικὰ χωριά, ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ οἱ Ὀλύμποι. Σχεδιάγραμμα τοῦ χωριοῦ παραθετεῖ ὁ Smith, *Architecture*, χάρτης VI.

179. Βλ. παραπάνω, σημ. 19, σχ. στ. 3.

180. Βλ. παραπάνω, σημ. 15, σχ. στ. 5.

181. Σχετικὰ μέ τὸν πύργο τῶν Ὀλύμπων βλ. Λαμπάκη - Μπούρα, *Μεσαιωνικὰ χωριά*, σ. 13, εἰκ. 13 καί Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σ. 594.

182. Βλ. Πασιπάτη, *Χιακὸν γλωσσάριον*, σ. 142.

183. Βλ. Κ. Ἀμάντου, «Χιακὰ Ζητήματα. I. Συμβολὴ εἰς τὴν ἀνθρωπογεωγραφίαν τῆς Χίου», *Ἀρθρα καὶ Λόγοι*, Ἀναμνηστικὸς τόμος ἐκδιδόμενος ὑπὸ τοῦ Φιλοτεχνικοῦ Ὁμίλου Χίου, Ἀθῆναι 1953, σ. 58, Λαμπάκη - Μπούρα, *Μεσαιωνικὰ χωριά*, σσ. 15 καί 28, εἰκ. 31, ζ, 38 καί 53 καί Χ. Μπούρα, *Χίος*. Ἑλληνικὴ παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθῆνα 1982, σσ. 38-40, εἰκ. 68. Ὁ Στ. Βίος, «Χιακαὶ παραδόσεις», *Λαογραφία* 8 (1921) 427-446, στή σ. 429, ὑποσ. 8, ἐξηγεῖ τὰ πουντιά ὡς στέγες. Ἦσως παρασύρθηκε στὴν ἐξήγησιν αὐτὴ ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ ἐσωτερικῶν ἀνοικτῶν ἐξωστῶν στὸ δεῦτερο δροφὸ τῶν οἰκίων.

184. Γενικὲς πληροφορίες βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 587-588 καί Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 98. Ἐπίσης βλ. παραπάνω, σημ. 15, σχ. στ. 1, ὅσα γράφονται γιὰ τὰ μεσαιωνικὰ χωριά.

185. Βλ. παραπάνω, σημ. 15, σχ. στ. 5. Σῶζεται ἀκόμα καί ἕνα μέρος τοῦ τείχους (βλ. Smith, *Architecture*, σ. 119).

ΣΧΟΛΙΑ

- 4 ὁ ἐν τῇ μέσῃ πύργος: Ὁ πύργος τῆς Σιδερούντας ὑπῆρξε, κατὰ τὸν Ἄμαντο, ὁ πυρήνας ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀργότερα δημιουργήθηκε τὸ χωριό, ὅπως συνέβη καὶ σέ ἄλλα μέρη τῆς Χίου. Ἐπιλεγόταν, δηλαδή, μία τοποθεσία γιὰ τὴν ἴδρυση πύργου μέ κριτήριο τὴν ὀχυρότητα τῆς καὶ στὴ συνέχεια ἐξελισσόταν σέ χωριό μέ τὴν παροχὴ καλλιεργήσιμων ἐκτάσεων στοὺς φρουρούς¹⁹¹.
- 8 ἐπὶ ὑψώματος «Βιγλιῶν»: Τὰ Βιγλιά ἢ Βίγλα ἢ Βιγλί τῆς Σιδερούντας, ὅπως καὶ πολλῶν ἄλλων θέσεων τῆς Χίου, μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ παλαιῶν παρατηρητηρίων, πού σκοπὸ εἶχαν τὴ φύλαξη τῆς περιοχῆς, ὅπου εἶχαν κτιστεῖ, ἀπὸ πιθανὴ ἐχθρική ἐπιδρομὴ. Οἱ βιγλάτορες εἰδοποιοῦσαν τίς γειτονικὲς βίγλες καὶ τὸν πλησιέστερο πύργο ἀνάβοντας δάδες¹⁹².
- 11 Τό Μετόχι ἀνήκει τῇ Μονῇ: Τό «Μετόχιον τῶν Σιδηρούντων» ἀναφέρεται στό χρυσόβουλλο τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου τοῦ 1259¹⁹³.

27. Ἐκδρομὴ 3-6 Μαΐου 1906
πρὸς τὴν Βολισσόν¹⁹⁴ καὶ ΒΔ Χίον

Μέχρις Ἀγ. Ἰσιδώρου ἄγονα καὶ φαλακρά σήμερον τὰ μέρη, ἐνῶ ἄλλοτε ἦσαν καλλιεργημένα ὡς φαίνεται καὶ ἀπὸ τῆς πεζοῦλες ἀκόμῃ.

- 5 Μετὰ τὸν Ἀγ. Γεώργιον τοῦ Φλώρι ἀπαντῶσι καθ' ὁδὸν πέτραι πελεκηταὶ ἐγχώριοι, λείψανα θεθαίως οἰκοδομήματος ἱεροῦ. Ἀπὸ τοῦ Ἀγ. Ἰσιδώρου μέχρι Βολισσοῦ τὰ μέρη δενδρόφυτα καὶ δασώδη, διὰ

191. Βλ. Κ. Ἀμάντου, «Συμβολὴ εἰς τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τῆς Χίου», *Ἐπιστημονική Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 5 (1954-1955) 153-164, στή σ. 157). Τομὴ καὶ κάτοψη τοῦ πύργου παρέχει ὁ Smith, *Architecture*, πίν. 224-11,12. Ὁ Ζολῶτας, *Ἱστορία Α*, σ. 622 τὸν θεωρεῖ τριώροφο. Γενικά γιὰ τὸ ἀμυντικὸ δίκτυο τοῦ νησιοῦ βλ. παραπάνω, σημ. 15, σχ. στ. 1.

192. Βλ. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, Lugduni 1688 (φωτομηχανικὴ ἐπανάκδοση, Graz 1958). Βλ. ἐπίσης Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 479-480, ὅπου παραθέτει θέσεις τοῦ νησιοῦ πού φέρουν τὸ παραπάνω τοπωνύμιο.

193. Βλ. Fr. Miklosich-Ios. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi, Sacra et Profana V*, Vindobonae 1887, σσ. 12-13, στή σ. 12, Fr. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453. 3. Teil: Regesten von 1204-1282*. Zweite, erweiterte und verbesserte Aufgabe, bearbeitet von P. Wirth, München 1977, No 1870, Φωτεινοῦ, *Νεαμονήσια*, σσ. 123 καὶ 125 καὶ Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 497 καὶ 622. Ὁ τελευταῖος θεωρεῖ τὸ μετόχι προγενέστερο τοῦ χωριοῦ καὶ ὡς τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὴ δημιουργία καὶ ἀνάπτυξή του, σέ ἀντίθεση μέ τὸν Ἄμαντο πού ὑποστηρίζει ὅτι ὁ πύργος ὑπῆρξε ὁ πυρήνας γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς Σιδερούντας.

194. Τὴν ἱστορία τῆς Βολισσοῦ καὶ γενικὲς πληροφορίες βλ. Στεφ. Καθβάδα, *Νοταριακοὶ Κώδικες τῆς Βολισσοῦ Χίου*, (Ἐκδόσεις τῆς Ἐφορείας τῆς Βιβλιοθήκης Χίου Ἀδ. Κοραΐς), τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1966, σσ. 5-15. Βλ. ἐπίσης Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σσ. 114-115 καὶ Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 466-468 καὶ 625-630.

- 5 ἐλέγχει ἐπίδρασιν ἰταλικῆς τέχνης. Τόν πύργον κατέρριψαν καί ἐκτίσαν ἐκκλησίαν· ἐπὶ τοῦ πύργου ὑπῆρχε λέγουν ἐπιγραφή, λατινικὴ δῆθεν, ἣν ἀντέγραψέ τις ξένος. Ἐν τῇ παραλίᾳ τῆς Ἐλάτας ὑπάρχει μικρόν μοναστήριον τῆς Παναγίας τῆς Λατούσαινας, ἔτι δέ ἀμέσως παρὰ τόν Αἰγιαλόν ἡ ἐκκλ(η)σία τῆς Ἀγ. Εἰρήνης, ἣτις ἐκτίσθη ἐπὶ 10 ἐρειπίων παλαιότερας ἐκκλησίας εὐρεθέντων κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν· ἐν γένει τὸ μέρος τοῦτο, προσομοιάζον πρὸς τὸ Ἐμπορειόν¹⁸⁶ τῆς Καλαμωτῆς, φαίνεται καί ἀρχαίαν οἰκησιν σχόν. Ἐντεῦθεν ἡ ὁδὸς εὐκόλος πρὸς τοὺς Ποταμούς τῶν Ὀλύμπων· τίς ὁ Ἅγιος Μαρδᾶς; Μαρδάριος;

ΣΧΟΛΙΑ

- 4 Νικολάου Μινώτου ἀγιογράφου ἐκ Κρήτης: Τό ὄνομα τοῦ ἀγιογράφου Μινώτου δέν τὸ ἐντόπισα στή βιβλιογραφία. Συμπεραίνω λοιπόν ὅτι δέν θά πρέπει νά πρόκειται γιά γνωστό καλλιτέχνη.
- 13-14 τίς ὁ Ἅγιος Μαρδᾶς; Μαρδάριος;: Προφανῶς, πρόκειται γιά τόν ἅγιον Μαρδάριο, ὁ ναός τοῦ ὁποίου ἀναφέρεται καί ἀπό τὸ Γ. Ζολῶτα¹⁸⁷.

26. Ἐκδρομὴ εἰς Σιδερούντα¹⁸⁸
τῇ 29 Ἰουνίου 1911

- Ἡ Σιδερούς ἡ παλαιὰ εἶχε σχῆμα κανονικόν, ὡς ἡ Καλαμωτὴ καί οἱ Ὀλύμποι¹⁸⁹. ὁ ἐν τῇ μέσῃ πύργος σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ· ἡ σιδερόπετρα ἀρίστη ἐν Σιδερούντι· τὸ Ληνοχώρι κάτι ἀρχαῖον διασώζει· ἐκεῖθεν εἰς Λιγωμένην καί Ἀνάβατον¹⁹⁰ φέρει γραμμὴ διὰ μέσου ἀποτόμων καί ἀγρίων ὁρέων, τῶν ἀγριωτάτων τῆς Χίου· τὸ Μετόχι ἔχει 3-4 ἐκκλησίας ἐν ἐρειπίοις· ἐπὶ ὑψώματος «Βιγλιῶν» εὐρίσκεται γάμμα ὀρθογωνίων πελεκητῶν λίθων, ὧν εἰς μέγας, μετὰ τετραγώνων ὁπῶν πρὸς 10 σύνδεσιν· πολλὰ τοῦθλα εὐρίσκονται αὐτόθι καί ἴσως εἶχεν ἄλλοτε οἰκισμὸν τινα· τὸ Μετόχι ἀνήκει τῇ Μονῇ· μέρη καλλιεργήσιμα πλεῖστα· ἡ κουντουρουδιά, ὁ ἀγριόσχοινος φύονται ἀφθονα αὐτόθι.

186. Βλ. παραπάνω, σημ. 20, ὑποσ. 154.

187. Βλ. Ζολῶτα, Ἱστορία Α₁, σ. 541. Ὁ ἅγιος Μαρδάριος μαρτύρησε ἐπὶ Διοκλητιανῶν (284-305) στήν Ἀρμενία.

188. Γενικές πληροφορίες βλ. Ζολῶτα, Ἱστορία Α₁, σσ. 622-624 καί Βίου, Σύγχρονος Χίος, σ. 113.

189. Βλ. παραπάνω, σημ. 19-20, 24.

190. Βλ. παραπάνω, σημ. 8.

τοῦτο καί ὠραιότερα. Ἡ κοίλη καί ἔν τισι πεδινή χώρα πρό τῶν Ἀρίων ἴσως εἶναι πράγματι ἡ Ἀριουσία.

- 10 Τό φρούριον τῆς Βολισσοῦ τετράγωνον μέ περίβολον διπλοῦν καί πύργους καί δεξαμενὴν· ὅλον ἐκ τοίχου χονδροῦ καί λίθων ἐγγχωρίων¹⁹⁵. τὰ ἐξωκκλήσια τῆς Βολισσοῦ ἐκτισμένα μέ πλήθος παλαιῶν λίθων ἐγγχωρίων καί ἄλλων¹⁹⁶.
- 15 Τά Μάρκου, ἃ δέν ἔ....., διασώζουσι πύργον καλόν, ὡς ἤκουσα. Ἡ Πισπιλοῦντα¹⁹⁷ ἔχει σχολεῖον καλόν, δῶρον τοῦ Στ. Ράλλη¹⁹⁸, ὅστις τυχόν ἐκεῖθεν κατάγεται. Τά περί Κέραμον¹⁹⁹ καί Ἐγρηγόρον²⁰⁰ καί Λεφτόποδα²⁰¹ τὰ ὠραιότατα τῆς Χίου μέρη. τὰ χωρία Ποταμιά²⁰², Μελανιός καί ἔπειτα Ἅγιον Γάλα. Καλή ἡ θέσις τοῦ χωρίου Χαλάνδρων. Τό ΒΔ, τό ἀπό Νενητουριῶν²⁰³ μέχρι Βολισσοῦ ἄδενδρον καί ξηρόν.

ΣΧΟΛΙΑ

- 5-6 Μετά τόν Ἅγ. Γεώργιον... οἰκοδομήματος ἱεροῦ: Τό Φλώρι εἶναι ὕψωμα τοῦ ὅρους Αἵπους καί φθάνει τά 700 μ. ὕψος. Ἐκεῖ ὑπάρχει ναός τοῦ Ἅγ. Γεωργίου καί κατά τόν Ζολῶτα «παλαιόν τι... κέντρον μέ φρέατα καί λίθους πολλούς κατά χώραν» καί «ἐρείπια παλαιοῦ χωρίου»²⁰⁴.

195. Ἀπεικόνιση καί κάτοψη τοῦ κάστρου τῆς Βολισσοῦ θλ. Smith, *Architecture*, πίν. 220-1 καί 222-4 ἀντίστοιχα. Σχετικά μέ τή σημασία πού εἶχε τό κάστρο, ὡς κέντρο τοῦ ἀμυντικοῦ συστήματος πού ἔφερε τό ὄνομα τῆς Βολισσοῦ, θλ. Ἰω. Γιούργαλι, «Τά Μάρκου», *Χιακή Ἐπιθεώρησις* 5 (1967) 118-142, στίς σσ. 124-126.

196. Βλ. παραπάνω, σημ. 1, σχ. στ. 2-3, ὅσα γράφονται σχετικά μέ τή χρησιμοποίηση τμημάτων ἀρχαίων ἐρείπων σέ νεότερα οἰκοδομήματα.

197. Γενικές πληροφορίες γιά τήν Πισπιλοῦντα θλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σ. 638 καί Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σσ. 119-120. Ἑτυμολογικά θλ. Ἀμάντου, *Γλωσσικά μελετήματα*, σ. 26.

198. Βλ. παραπάνω, σημ. 12, ὑποσ. 98.

199. Γενικές πληροφορίες θλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σ. 636 καί Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σσ. 118-119.

200. Βλ. Δημ. Σπανοῦ, *Ὁ Ἐγρηγόρος τῆς Χίου. Ἱστορικά, τοπωνυμικά, λαογραφικά, γλωσσικά*, Ἀθῆναι 1980. Οἱ Ζολῶτας, *Ἱστορία Α*, σ. 509, Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 118 καί Ἀμαντός, *Γλωσσικά μελετήματα*, σσ. 194-195 ἀποδίδουν τό τοπωνύμιο στό ὄνομα Γρηγόρης. Τό ἴδιο καί ὁ Δημ. Σπανός, ὅπ.π., σ. 12, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀναφέρει καί ἄλλες ἐκδοχές.

201. Τήν προέλευση τοῦ τοπωνυμίου ἀπό τό λεπτό-πεδίο θλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σ. 87, Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 119 καί Ἀμάντου, *Γλωσσικά μελετήματα*, σσ. 230-231.

202. Γενικές πληροφορίες θλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 630-631 καί Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 120.

203. Ἑτυμολογικά τῶν Νενητουριῶν θλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σ. 611 καί Ἀμάντου, *Γλωσσικά μελετήματα*, σ. 161.

204. Βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 422 καί 445.

- Τό τοπωνύμιο Φλώρι ό Ζολώτας²⁰⁵ τό θεωρεῖ βυζαντινό, ἐφόσον μαρτυροῦνται ἀπό τήν ἐποχή ἐκείνη τό ὄνομα Φλώρος²⁰⁶ καί ὁμώνυμο προάστειο καί μονή τά Φλώρου στήν Κωνσταντινούπολη²⁰⁷. Μέ τό προάστειο τῆς Κων/πόλεως τό συνδέει καί ὁ "Αμαντος"²⁰⁸, ἐνῶ ὁ Βίος²⁰⁹ τό ἀποδίδει στά ἄφθονα πουλιά πού ὑπάρχουν στήν περιοχή.
- 8-9 *Ἡ κοίλη...* *Ἀριουσία*: Ἡ θέση "Αρια, πού ἀναφέρει ὁ "Αμαντος, θρίσκειται κοντά στήν Κατάβαση τῆς Σιδερούντας. Ἡ Ἀριουσία, ὅπου στήν ἀρχαιότητα παραγόταν ὁ περίφημος ἀριούσιος οἶνος, δέν ἔχει προσδιοριστεῖ ἀκριθῶς, γι' αὐτό καί ἡ ἐπιφύλαξη τοῦ Ἀμάντου, πού ἀργότερα θά γράψει: «εἰς ὅλην τήν Χίον ἐκαλλιεργεῖτο ἡ ἄμπελος πού παρήγε τόν περίφημον ἀριούσιον οἶνον»²¹⁰.
- Ὁ Στράβων πάντως τοποθετεῖ στό βόρειο τμήμα τοῦ νησιοῦ, μετά «τὴν Μέλαιναν ἄκραν», τόν τόπο πού παράγει «οἶνον ἄριστον... τῶν ἐλληνικῶν»²¹¹.
- 14 *Τά Μάρκου*: Πρόκειται γιά μικρό συνοικισμό ΒΑ τῆς Βολισσοῦ, πού οἱ κάτοικοί του ἐγκατέλειψαν μετά τή σφαγή τοῦ 1822 γιά νά ἐγκατασταθοῦν στήν Πισπιλούντα. Ἡ ὀνομασία τά Μάρκου προέρχεται ἀπό *τά κτήματα τοῦ Μάρκου* (πρβλ. τ' Ἀγγέλου, τοπωνύμιο στήν Καλαμωτή καί τόν Κατάρρακτη, τά Βρανά στά Θυμιανά, τά Βυρίνου στό Λιθί)²¹².
- 18 *Μελανίος*: Τό χωριό αὐτό σχετίζεται μέ τήν Μέλαινα ἄκρα τοῦ Στράβωνα. Πιό συγκεκριμένα τό ἀκρωτήριο Κάθο - Μελανίος θεωρεῖται ἡ ἀρχαία Μέλαινα ἄκρα, πού τό ὄνομά της διατήρησε τό χωριό²¹³.

205. Βλ. Ζολώτα, *Ἱστορία Α*, σ. 445.

206. Βλ. Theophanis, *Chronographia*, ed. C. de Boor, I, Lipsiae 1883 (φωτομηχανικὴ ἐπανέκδοσις Hildesheim 1963), σ. 354, 12.

207. R. Janin, *Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*. (Archives de l' Orient Chrétien 4A), Paris² 1964, σσ. 412, 453 καί τοῦ ἴδιου, *La géographie ecclésiastique de l' empire byzantin. 1ère partie, Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique*, III, *Les églises et les monastères*, Paris² 1969, σσ. 495-496.

208. Βλ. Ἀμάντου, *Προσθήκαι*, σ. 160.

209. Βλ. Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 14.

210. Βλ. Κ. Ἀμάντου, *Χίος καί Χίοι. Σημειώματα 1*, Ἀθῆναι 1959, σ. 7.

211. Βλ. *Γεωγραφικά*, ἐκδ. Loeb 14.1.35. Σχετικά μέ τήν Ἀριουσία καί τόν «Ἀριούσιον οἶνον» βλ. ἀκόμα Ἀδ. Κοραῆ, *Ἄτακτα*, τ. Γ', ἐν Παρισίοις 1830, σσ. 8 καί 49-52, Πασπάτη, *Χιακόν γλωσσάριον*, σ. 91, Α. Βλαστοῦ, *Χιακά, ἥτοι ἱστορία τῆς νήσου Χίου*, τ. Α', ἐν Ἑρμούπολει 1840, σσ. 20-23, Ζολώτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 206-207 καί κυρίως τήν ἐκτενὴ μελέτη τοῦ Γρ. Σπανοῦ, «Τό κρασί τῆς Ἀριουσίας», *Χιακή Ἐπιθεώρησης* 4 (1966) 48-61.

212. Βλ. Ἀμάντου, *Γλωσσικά μελετήματα*, σ. 552. Τήν περιγραφή τοῦ πύργου, τόν τρόπο λειτουργίας τοῦ ἀμυντικοῦ συστήματος τῆς περιοχῆς, διάφορα λαογραφικά στοιχεῖα καί ἐτυμολογικά βλ. Ἰω. Γιούργαλη, ὅπ.π., σσ. 118-142. Στό κάστρο ἀναφέρεται καί ὁ Smith, *Architecture*, σσ. 117-118, πίν. 221-2 καί 225-8,9.

213. Βλ. Ζολώτα, *Ἱστορία Α*, σ. 634, Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σσ. 11 καί 117, Ἀμάντου, *Γλωσσικά μελετήματα*, σ. 499.

Το άκρωτήριο ήταν γνωστό και με τό όνομα του 'Αγ. Νικολάου, κυρίως στους περιηγητές²¹⁴.

- 18 "Άγιον Γάλα: Προκαλεί έντύπωση τό γεγονός ότι ό "Άμαντος άντιπα-
ρέρχεται τό "Άγιο Γάλα(ς), χωρίς ν' άναφερθεϊ στό γνωστό σπήλαιο μέ
τή φυσική διακόσμηση άπό σταλακτίτες και στίς τρεις έκκλησίες πού
ύπάρχουν στην είσοδό του²¹⁵. 'Η παράλειψη αύτή άπό τόν άνθρωπο
πού έδειχνε ένδιαφέρον και γιά μικρής σημασίας αξιοθέατα τών
περιοχών πού έπισκεπτόταν, μέ όδηγεϊ στό συμπέρασμα ότι δέν
έπισκέφθηκε τό "Άγ. Γάλα, ούτε τήν Ποταμιά και τό Μελανιός. 'Ισως ή
δυσανάγνωστη λέξη πού προηγείται νά δήλωνε αύτό άκριβώς, δηλαδή
«προσπεράσαμε», «παρακάψαμε» κλπ.
- 18-19 Χαλάνδρων: Στά Χάλανδρα σώζονται έρείπια μεσαιωνικού τείχους²¹⁶.
Μέ τήν προέλευση του τοπωνυμίου άσχολήθηκε ό ίδιος ό "Άμαντος
και ό Ζολώτας. 'Ο πρώτος άποδίδει τήν όνομασία στη λέξη χαλάνδριον
και χαράδριον (=κλίνη και μοναχική καλύβα, μοναχικός κοιτών) και τή
θεωρεί καθαρά μεσαιωνική. 'Ο δεύτερος άμφισβητεϊ τή θεωρία του
'Αμάντου και συσχετίζει περισσότερο τό όνομα μέ τήν πόλη Χάραδρα
και τόν ποταμό Χάραδρο (παραπόταμο του φωκικού Κηφισσοϋ)²¹⁷.

28. Βασ. Κωτσατός: βάσις παραθύρου

ΕΣΑΑ - ΤΟΤΟ IV
ΝΑΙΚ[Ο]Σ ΟΔΟΝ/Π
ΑΡΑΤΗΝΔΕΤΟΣ

- 5 ΜΑΛΕΩΦΟΡΟΝ
Σ ΣΑΣΙΗΣΕΣ

(Η;) ΚΑΤΑΠΘΙΜ
Η ΘΕΡΗΣΔΑ
ΑΓΑΘΗΣ ΕΜΩ

- 10 ΔΗΣΤΟΔΕΜΝ
ΜΑ ΑΥΤΗΠΕΣ
ΗΣΕΝ ΤΟ ΓΑΡΑ
ΟΙΤΙΣ ΕΗΝ

- 15 Διά χειρός του έν μακαρία τη μνήμη γενομένου τρισμακαρι/ωτάτου
ήμών πατρός και άγίου γέροντος κύρ Κυρίλλου ίερομονάχου /
Φωτεινού και της συνοδείας αύτου 'Ανθίμου ίερομονάχου Κορε/σίου

214. Βλ. 'Αδ. Κοραή, όπ.π., σ. 18 και Ν.-D. Fustel de Coulanges, 'Η Νήσος Χίος. 'Ιστορικό υπόμνημα. Πρόλογος, σημειώσεις, μετάφραση Κώστα Χωρεάνθη, 'Αθήνα 1977, σ. 31.

215. Βλ. παρακάτω σημ. 28, σχ. στ. 14-22. Γενικές πληροφορίες γιά τό χωριό βλ. Ζολώτα, 'Ιστορία Α, σσ. 634-635 και Βίου, Σύγχρονος Χίος, σσ. 117-118.

216. Βλ. Smith, Architecture, σ. 119 και Βίου, Σύγχρονος Χίος, σ. 119.

217. Βλ. 'Αμάντου, Γλωσσικά μελετήματα, σσ. 166-167 και Ζολώτα, 'Ιστορία Α, σ. 637.

- καὶ Παρθενίου ἱερομονάχου Μακριδίου γέγονεν ἡ/παροῦσα ζωγραφία τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου διὰ συνδρομῆς / καὶ ἐξόδου τοῦ εὐλαβεστάτου ἐν ἱερεῦσι Πᾶ κύρ Λέ/οντος Γαλάτουλα καὶ κτίτορος 20 τῆς μονῆς ταύτης/. Κατὰ τὸ αὐτῶν ἔτος/.

κατὰ μῆνα Νοέμβρ. ᾧ ινδ. α΄
(ὑπὲρ τὴν θύραν τοῦ σπηλαίου)

Ἀθανασίου ἱερομονάχου Ἀρκόλεος 1680
ἐπὶ ἐπιτραχηλίου Μουνδῶν

ΣΧΟΛΙΑ

2-13: Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ προέρχεται ἀπὸ τὰ Κουρούνια καὶ ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Bern. Hassoulier ὡς ἐξῆς: «Ἐσλῆ[ς] το(ῦ)το γυναικὸς ὁδὸν παρὰ τήνδε τὸ σῆμα / λεωφόρον Ἀσπασίης ἐσ[τ]ὶ καταπιμ[έ]νης· ὀργῆς δ' ἄ[ν]τ[ι] ἁγαθῆς Εὐώ..δης τόδε μν[ῆ]μα / αὐτῇ ἐπέστησεν το(ῦ) παράκοιτις ἐην²¹⁸».

Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπιτύμβια πλάκα κάποιας Ἀσπασίας, ποὺ βρέθηκε ἐντοιχισμένη στὴ βάση τοῦ παραθύρου τοῦ σπιτιοῦ τοῦ Βασ. Κωτσατοῦ στὰ Κουρούνια. Στὸ στ.2 πάνω ἀπὸ τὸ πρῶτο Α ἔχει σημειωθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀμαντὸ μέ μολύβι Λ καὶ στὸ στ.5 πρὶν ἀπὸ τὸ Μ ἔχει σημειωθεῖ (Ω;).

14-22: Τὴν ἐπιγραφή αὐτὴ ἔχει δημοσιεύσει ὁ Ἀλ. Παχνός²¹⁹ μέ δύο διαφορὲς στὴ χρονολογία: ἀντὶ γιὰ εἰκοστὴ (ᾧ) ἡμέρα γράφει ὄγδοη (ἡ) καὶ ἀντὶ γιὰ τὸ ἔτος 1753 σημειώνει τὸ 1743 (αψμγ).

Ὅπως σημειώνει καὶ ὁ Ἀμαντὸς (στ.22), ἡ ἐπιγραφή βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴν πύλη τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας, στὴν εἴσοδο τοῦ σπηλαίου τοῦ Ἀγ. Γάλακτος. Βαθύτερα ὑπάρχει μία μικρότερη παρόμοιου τύπου μέ τὴν πρώτη ἐκκλησία, ἀφιερωμένη στὴν Ἀγ. Ἄννα. Ἀκόμα βαθύτερα συναντᾶμε ἕνα τρίτο ἐκκλησάκι, τοῦ Ἀγ. Θαλελαίου, στὸ ὁποῖο ὀφείλεται καὶ ἡ ἄλλη ὀνομασία τοῦ Ἀγ. Γάλακτος, Ἀγιος Θαλέλαιος ἡ Ἀγιος Θελένης²²⁰.

Οἱ Κύριλλος Φωτεινός, Ἀνθιμος Κορέσιος καὶ Παρθένιος Μακριδίκος διετέλεσαν καὶ οἱ τρεῖς ἡγούμενοι τῆς Μονῆς Μουνδῶν²²¹.

218. Βλ. Bern. Hassoulier, «Inscriptions de Chio», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 3 (1879) 316-327, στίς σσ. 316-317.

219. Βλ. Ἀλ. Παχνό, «Χιακὰ σημεῖωματα», *Χιακὰ Χρονικά* 6 (1926) 196-202, στίς σσ. 198-199.

220. Σχετικὰ μέ τίς ἐκκλησίες τοῦ σπηλαίου βλ. Γ. Σωτηρίου, «Κυρίως βυζαντιακὰ μνημεῖα Χίου», *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον* 2 (1916), Παράρτημα, 30-38, στίς σσ. 34-35, εἰκ. 19, Anast. Orlandos, *Monuments byzantins de Chios*, II, Planches, Athènes 1930, πίν. 53-3, 54, 55 καὶ Μπούρα, *Χίος*, σσ. 70-71, ποὺ χρονολογεῖ τὸ ναὸ τῆς Παναγίας στὸ 13ο-14ο αἰῶνα. Βλ. ἀκόμα Ἀνδρεάδης, *Ἱστορία Ἐκκλησίας*, σσ. 277-279.

221. Βλ. Ἀνδρεάδης, *Ἱστορία Ἐκκλησίας*, σ. 295.

- 23-24 'Αθανασίου... Μουνδῶν: Τό επιτραχήλιο θρέθηκε μέσα σέ κιβώτιο τῆς μονῆς Μουνδῶν μαζί μέ ἄλλα παλαιά ἄμφια²²².

29. Κουρούνια²²³

'Ηνωμένα μετ' Ἐγρηγόρων²²⁴ εἰς μίαν κοινότητα.

Ἐγρηγόροι = 25 οἰκογέν(ειαι). Κουρούνια 25.

Εἰς τὰ τελευταῖα ἔτη ἐκαλλιέργησαν πολλήν γῆν οἱ κάτοικοι.

- 5 Φόρος 20.000 γρ(όσια). — 2 ἐπιγραφαί· ἰσοδομία καί ἄλλου εἶδους οἰκοδομικὴ δεξιὰ καί ἀριστερά τοῦ ποταμοῦ τῶν Κουρουνιῶν²²⁵.

ΣΧΟΛΙΑ

- 3 Κουρούνια 25: "Όταν, δηλαδή, ἔγραψε ὁ Ἀμαντος τό σημεῖωμα, τό χωριό ἀριθμοῦσε πάνω ἀπό 100-125 κατοίκους. Σήμερα ἔμειναν μόλις 56.
- 5 Φόρος 20.000 γρόσια: Ὁ προσδιορισμός τοῦ φόρου σέ γρόσια εἶναι μία ἐνδειξη ὅτι τό σημεῖωμα γράφτηκε πρὶν τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Χίου (1912).
- 5 2 ἐπιγραφαί: Τῇ μίᾳ ἐπιγραφῇ δημοσίευσε ὁ Bern. Hassoulier²²⁶. Τὴν ἄλλη τὴ δημοσίευσε ὁ Ζολώτας δύο φορές. Τὴν πρώτη φορά διάβασε: [Ο]ΡΟΣ ΑΓΡΟΥ ΗΡΑΚΛΕΥΣ ΕΞΩΙΟΥ²²⁷, ἐνῶ μετὰ τὴ διόρθωσε: ἱερός ὁ ἀγρός Ἑρακλέους ἐξώσου²²⁸. Πρόκειται δηλαδή γιὰ ὀριοθετικό λίθο ἀγροῦ ἀφιερωμένου στὸν Ἑρακλῆ.

30. Ἐκδρομαί περί τό Πελινναῖον 1-4 Αὐγ(ούστου) 1910

Χώρα ἀκαλλιέργητος πολλή πρὸς τὰ Καρδάμυλα²²⁹. Ἡ ἀπὸ Βικίου μέχρι Κουρουνιῶν χώρα. Στὴ Γραμμὴν Πέτρα παρὰ τὸ Βίκι ἡ λέξις

222. Βλ. Γ. Σωτηρίου, «Περὶ τῶν χριστιανικῶν συλλογῶν τῆς Χίου», *Ἀρχαιολογικόν Δελτίον* 2 (1916), Παράρτημα, 42-44, στή σ. 43.

223. Γενικὲς πληροφορίες βλ. Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 118. Σχετικὰ μέ τὴν προέλευση τοῦ τοπωνυμίου βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σ. 635 καί Ἀμάντου, *Γλωσσικά μελετήματα*, σσ. 154-155. Ὁ πρῶτος ἀποδίδει τὴν ὀνομασία στὴν Κορώνεια τῆς Βοιωτίας, ἐνῶ ὁ δεῦτερος, χωρὶς νὰ ἀπορρίπτει ἐντελῶς αὐτὴ τὴν ἀποψη, θεωρεῖ πολὺ πιθανή καί τὴν προέλευσὶ τοῦ ἀπὸ τὴ νεότερη λέξη κορώνι = εἶδος ἐλίδας.

224. Βλ. παραπάνω, σημ. 27, ὑποσ. 200.

225. Τὰ ἴδια οἰκοδομικὰ λείψανα ἀναφέρει καί ὁ Ζολῶτας, *Ἱστορία Α*, σσ. 419 καί 635.

226. Βλ. παραπάνω, σημ. 28, σχ. στ. 1-13.

227. Βλ. Ζολῶτα, *Συναγωγή*, σ. 263.

228. Βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σ. 380.

229. Βλ. παρακάτω, σημ. 33.

- 5 "Όρος κάπου. Κάποιος λόφος ωραιότατος. 'Εκεί που ναός τις ἀρχαῖος. Στό Σιμώνι ('Αγιοι Πάντες καί περαιτέρω 'Αγία Παρασκευή) πέτρες πελεκητές πλήθος (Καστέλλι)²³⁰. Οἱ κάτοικοι Καμπιῶν²³¹ καί Σπαρτοῦντος ὠραῖοι. 'Η Σπαρτοῦντα ἐπίσης εἶχε τόν περίβολόν της διακρινόμενον²³². Καί εἰς τό Βίκι πύργος²³³. 'Η περί τά Φυτά²³⁴ χώρα εὐφορος
- 10 ἀλλ' ἀκαλλιέργητος. 'Η ἐκκλησία τῶν Μουνδῶν τοιχογραφημένη²³⁵. 'Ωραῖον καί καθαρόν τό χωρίον τῶν Διευχῶν²³⁶. 'Η Πιτυοῦ μέχρι Κοίλων καί περαιτέρω χώρα, ἄλλοτε καλλιεργημένη, παραμένει νῦν χέρσος καί ἀποψιλωθεῖσα. 'Εν Κοίλοις διατηρεῖται ἡ θότα τοῦ πύργου καί περίξ ὀλίγα οἰκήματα ἀνευ ἀσθέστου (Γ. Μαδιάς ἤρε νόμισμα μέ
- 15 τήν ἐπιγραφὴν Κοῖλα). 'Ο πύργος τοῦ Πιτυοῦ ὠραῖος²³⁷. παρόμοιος λέγεται ὅτι ὑπάρχει ἐν Κυδιάντᾳ²³⁸.

ΣΧΟΛΙΑ

- 3-4 'Η ἀπό Βικίου... χώρα: 'Η πρόταση εἶναι ἀτελής ἀπό παραδρομὴ τοῦ 'Αμάντου.
- 4-5 Στὴ Γραμμένη Πέτρα... κάπου: Τό τοπωνύμιο Γραμμένη Πέτρα συναντᾶται συχνά στὴ Χίο καί δηλώνει ὅτι κοντά στὴ θέση αὐτὴ ὑπάρχει ἢ ὑπῆρξε κάποτε λίθος ἢ στήλη μέ τὴ λέξη «ὄρος», ποῦ φανέρωνε τὰ ὅρια δημόσιας ἢ ἰδιωτικῆς περιοχῆς. Συχνότατο εἶναι ἐπίσης καί τό τοπωνύμιο "Όρος²³⁹.
- 13-14 'Εν Κοίλοις... ἀσθέστου: Τά Κοῖλα ὑπῆρξαν ἀρχαία πόλη καί μεσαιωνικό χωριό ποῦ καταστράφηκε ἀπὸ τίς πειρατικές ἐπιδρομές. Οἱ κάτοικοί του μετοίκησαν στό Βροντάδο, τὴ Λαγκάδα καί τὰ Καρδά-μυλα²⁴⁰.

230. Βλ. παραπάνω, σημ. 19, σχ. στ. 10-11.

231. Βλ. παραπάνω, σημ. 18, ὅσα γράφονται σχετικὰ μέ τό κάστρο τῶν Καμπιῶν καί Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 111 γενικές πληροφορίες γιά τό χωριό.

232. Σύντομες γενικές πληροφορίες γιά τὴ Σπαρτοῦντα βλ. Ζολῶτα, *Ίστορία Α*, σ. 638 καί Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 112. Περίβολο δὲν ἀναφέρει κανένας ἀπὸ τοὺς δύο.

233. Γενικές πληροφορίες γιά τό Βίκι καί τὸν πύργο του βλ. Ζολῶτα, *Ίστορία Α*, σσ. 640-642, Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 110 καί Μποῦρα, *Χίος*, σ. 68. Σχεδιάγραμμα τοῦ πύργου παραθετρεῖ ὁ Smith, *Architecture*, πίν. 222-1.

234. Βλ. παρακάτω, σημ. 32.

235. Βλ. παραπάνω, σημ. 22, σχ. στ. 12.

236. Λίγες πληροφορίες γιά τὰ Διευχὰ δίνει ὁ Ζολῶτα, *Ίστορία Α*, σσ. 624-625.

237. Βλ. παρακάτω, σημ. 34.

238. 'Η Κυδιάντα εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ χωριά ἀπὸ τὰ ὁποῖα συνοικήστηκε ἡ Λαγκάδα πρὶν ἀπὸ 120 χρόνια περίπου (τό ἄλλο εἶναι ἡ Συκιάδα). Βλ. Ζολῶτα, *Ίστορία Α*, σσ. 649 καί 650 καί Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σσ. 103-104.

239. Βλ. καί Ζολῶτα, *Ίστορία Α*, σσ. 399-401.

240. Βλ. ὅπ.π., σσ. 32, 299-300, 306-307 καί 442-443. Πρβλ. ἐπίσης Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 104 καί 'Αμάντου, *Γλωσσικά μελετήματα*, σσ. 147-148.

- 14 Γ. Μαδιᾶς: Ὁ Γεώργιος Μαδιᾶς (1878-1950), φιλόλογος γυμνασιάρχης στή Χίο, ὑπῆρξε πολυγραφότατος καί ἀσχολήθηκε κυρίως μέ τήν πατρίδα του τή Χίο. Συνέγραψε πολυάριθμα ἄρθρα σχετικά μέ τήν ἱστορία, τήν ἀρχαιολογία, τή λαογραφία, τά τοπωνύμια καί τή γεωγραφία τῆς Χίου. Ἐπίσης ἀρθρογράφησε σχετικά μέ τήν ἐκπαίδευση γενικά, καί εἰδικότερα τῆς πατρίδας του, τή γερμανική κατοχή καί τά μετακατοχικά προβλήματα τοῦ νησιοῦ, καί τή διεθνή πολιτική²⁴¹. Ὑπῆρξε φίλος τοῦ Ἀμάντου.

31. Ἐκδρομή 24 Ἰουνίου 1927
εἰς Πελινναῖον

- Τό πρωί εἰς τās 5-1/4 μέχρι τās 8 μέ τόν γυμνασιάρχην Γ. Μαδιᾶν²⁴², τόν συμμαθητήν μου Ἰ. Μαδιᾶν, καθηγητήν, καί τόν μαθητήν μου
- 5 Ἠλίαν Μαδιᾶν ἐφθάσαμεν εἰς Ἀγίαν Ἐλένην τοῦ Πελινναίου καί ἐφάγαμεν. Εἰς τās 9 π.μ. ἐξεκινήσαμεν πεζῇ πρὸς τήν κορυφήν τοῦ Προφήτου Ἠλία. Δέν φαίνεται πιθανόν ὅτι ὑπῆρχεν ἐκεῖ ναός τοῦ Διός, οὔτε ὑπάρχουν ἔχνη· καί ὁ σημερ(ινός) ἅγιος Ἠλίας εἶναι ἄστεγος καί κυρίως εἰπεῖν μικρά μάνδρα. Ἐπί τοῦ Πελινναίου αὐξάνει
- 10 ὁ σφένδαμος καί ἡ μυγδαλιά καί ἡ θερυκοκκιά, ἡ ἀγριοθυσσινιά κλπ. Πληθος τοπωνυμίων μολονότι πάντοτε ἦτο ἀκατοίκητον· ἡ θέα πρὸς τήν ΒΔ. Χίον μοναδική. Οἱ ποιμένες δέν ἔχουν μαντρόσκυλλους. Αἱ αἶγες διακρίνονται ἀλλήλων μέ τά χρώματά των καί τά χαρακτηριστικά των.

ΣΧΟΛΙΑ

- 4 Ἰ. Μαδιᾶν καθηγητήν: Ὁ φιλόλογος Ἰωάννης Μαδιᾶς διδάξε ἐπὶ χρόνια στή Σχολή τοῦ Σταυροῦ τῆς Ἱερουσαλήμ καί τό Ἀβερῳφειο Γυμνάσιο Ἀλεξάνδρειας. Στή Χίο ὑπηρέτησε ὡς γυμνασιάρχης στά Καρδάμυλα²⁴³.
- 5 Ἠλίαν Μαδιᾶν: Πρόκειται γιά τόν ἀνηψιό τοῦ Γεωργίου Μαδιᾶ, καθηγητῆ φιλόλογου.
- 5 εἰς Ἀγίαν Ἐλένην Πελινναίου: Ἡ Ἀγ. Ἐλένη εἶναι μία ἀπό τίς χαμηλότερες κορυφές τοῦ Πελινναίου.
- 7-8 Δέν φαίνεται... ἔχνη: Ἡ λατρεία τοῦ Πελινναίου Διός ἦταν πολύ διαδεδομένη στήν ἀρχαία Χίο. Ὑπάρχει μάλιστα ἡ παράδοση ὅτι ὁ ναός τοῦ Προφήτη Ἠλία κτίστηκε στή θέση τοῦ ἱεροῦ τοῦ Πελινναίου

241. Βλ. Γρ. Σπανοῦ, *Γεώργιος Ἠλ. Μαδιᾶς, ὁ Γυμνασιάρχης*, Χίος 1981 γιά τή ζωή καί τή δράση του, καθὼς καί τήν πλήρη βιβλιογραφία του.

242. Βλ. παραπάνω, σμ. 30, σχ. στ. 14.

243. Βλ. Γρ. Σπανοῦ, ὁ.π.π., σσ. 140-141.

Διός. Σ' αὐτὴν τὴν παράδοση ἀναφέρεται ἐδῶ ὁ Ἄμαντος, χωρὶς νά τὴν ἀποδέχεται²⁴⁴.

32. Φυτά²⁴⁵

- Ψίκι κατὰ τὴν κηδεῖαν ἐκ κυάμων ψητῶν καὶ ἄρτου· κατὰ τὸν γάμον σφάζει ὁ γαμβρός κλπ. 3-4 κατσίκες — δῶρα δίδονται μανδήλια ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ γαμβροῦ, ἃ οὗτοι θεωροῦσιν ἔπειτα ὡς ἱερά· εἰς τὸ παποῦτσι τοῦ γαμβροῦ θέτουν ψαλιδάκι διὰ νά μὴ μένει ὁ γαμβρός δεμένος. Οἰκ(ογένειαι) 48· αἱ Κηπουριαὶ ἐκ Φυτῶν ἀποικισθεῖσαι μέ οἰκ(ογενείας) 8· ὅλοι ποιμένες· παραμελοῦσι γεωργίαν, ἂν καὶ ἡ γῆ εὐφορος λίαν καὶ μέ ὕδατα πολλά· ἐλαῖαι παλαιαὶ δεικνύουσιν ἀρχαίαν καλλιέργειαν.

ΣΧΟΛΙΑ

- Τὸ σημείωμα αὐτὸ εἶναι γραμμένο βιαστικά, ὅπως δείχνουν οἱ σύντομες, διακεκομμένες καὶ χωρὶς ρῆμα προτάσεις.
- 2 *Ψίκι... καὶ ἄρτου*: Ὁ Ἄλ. Πασπάτης²⁴⁶ θεωρεῖ ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴ λέξη ὀψίκιον καὶ τὴν ἐρμηνεύει ὡς ἀκολουθία, πομπή, ὑπηρεσία, εὐεργεσία (λατ. obsequium)²⁴⁷. Αὐτὴ τὴν τελευταία ἐρμηνεία (εὐεργεσία) συνδέει μέ τὸ ἔθιμο, δηλ. ἀνταπόδοση γιὰ τὴ συμμετοχὴ στό πένθος. Ἡ λέξη ψίκι συναντᾶται σέ πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ μόνο μέ τὴν ἔννοια τῆς γαμήλιας πομπῆς, ὅποτε συνδέεται μέ τὸ ὀψίκιον ὡς ἀκολουθία, τιμητικὴ πομπή²⁴⁸.
- 3-4 *δῶρα δίδονται... ὡς ἱερά*: Ἡ χρησιμοποίησις μαντηλιῶν στό γάμο ὡς συμβόλων καὶ δώρων εἶναι πολὺ διαδεδομένη σ' ὁλόκληρο τὸν ἐλληνικὸ χῶρο.
- 4-6 *εἰς τὸ παποῦτσι... ὁ γαμβρός δεμένος*: Τὸ ἔθιμο αὐτὸ εἶναι πολὺ διαδεδομένο καὶ στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα, μέ τὴ διαφορὰ ὅτι τὸ ψαλιδάκι τὸ φέρει ἡ νύφη γιὰ νά μὴ «ματιάσουν» τὸ ζευγάρι²⁴⁹.

244. Βλ. καὶ Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σ. 96 καὶ Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 111.

245. Γενικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ χωριὸ Βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 639-640, πού τὸ θεωρεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀξιόλογα παλαιὰ κέντρα τοῦ νησιοῦ. Σχετικὰ μέ τὸν πύργο του Βλ. Smith, *Architecture*, σσ. 112, 113.

246. Βλ. Πασπάτη, *Χιακὸν γλωσσάριον*, σ. 394.

247. Βλ. Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis*, Lugduni 1688 (φωτομηχανικὴ ἐπανάεκδοσις, Graz 1958).

248. Πρβλ. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός* (Collection de l' Institut Français d' Athènes 73), τ. Δ', ἐν Ἀθήναις 1951, σσ. 73 καὶ 104. Πρβλ. ἀκόμα ὅσα γράφονται παραπάνω, σημ. 14, σχ. στ. 2-3 γιὰ τὰ νεκρικὰ ἔθιμα.

249. Πρβλ. καὶ ὅσα γράφονται παραπάνω, σημ. 14, σχ. στ. 4-6 σχετικὰ μέ τὰ γαμήλια ἔθιμα τῆς Χίου.

- 6 *οικογένειαι* 48: Δηλαδή περίπου 300 κάτοικοι, γιατί όταν έγραφε ο "Αμαντος οί οικογένειες ήταν πολυμελείς. Τό 1951 οί κάτοικοι ήταν 229, ενώ τό 1974 μόλις 90²⁵⁰.

33. Καρδαμύλα²⁵¹

- Διαφέρουσα ή οικογενειακή διαίρεσις ἐν Καρδαμύλοις· ὑπῆρχαν τέσσαρες *οικογένειαι* εἰς ἃς κυρίως διηρεῖτο ὁ πληθυσμός (τῶν Κυμμάδων, Ἀσπιωτῶν, Γλύπτηδων κλπ.) καί εἰς ἃς ὑπετάσσοντο καί οἱ
5 νεωστί ἐρχόμενοι· ἐκάστη γενεά ἐξέλεγε τόν γέροντά της. Ἡ κατά γένη αὕτη διαίρεσις προϋποθέτει ἴσως καί ἀριστοκρατίαν τινά. Ἀποκλειστικώτατα τά γένη πρὸς τοὺς ξένους.

ΣΧΟΛΙΑ

- 2-5 *Διαφέρουσα...* τόν γεροντά της: Πρίν τό 1822 ὑπῆρχαν ὀκτώ *οικογένειες*, στίς ὁποῖες ἦταν διαιρεμένο τό χωριό. Μετά τήν καταστροφή ἔμειναν τέσσερις *οικογένειες* πού ἔδωσαν τό ὄνομά τους σέ τέσσερα τμήματα τοῦ χωριοῦ²⁵². Ὁ Γ. Μαδιάς²⁵³, πού ἦταν γνώστης τῶν πραγματῶν ὡς γιός τοῦ Λέοντα Μαδιά, ὁ ὁποῖος ἐξέλεγε 12 φορές *δημογέροντας* τῶν Καρδαμύλων, δίνει πολύ κατατοπιστικές πληροφορίες γιά τήν πολιτική ὀργάνωση τοῦ χωριοῦ (τόν τρόπο ἐκλογῆς τῶν γερόντων ἀπό τίς τέσσερις *οικογένειες*, τίς προϋποθέσεις γιά τήν ὑποψηφιότητά τους, τίς δικαιοδοσίες καί τίς ὑποχρεώσεις τους)²⁵⁴. Ἡ ὀργάνωση αὕτη τῶν Καρδαμύλων ἴσχυσε μέχρι τήν ἀπελευθέρωση τῆς Χίου τό 1912, ἄν καί ἤδη ἀπό τό 1864, ὁπότε καταργήθηκε ὁ θεσμός τῆς *δημογεροντίας*, ἡ ἐξουσία τῶν γερόντων εἶχε περιοριστεῖ σημαντικά. Αὐτό τό ἔτος (τό 1912) ἀποτελεῖ τό *terminus post quem* γιά τή χρονολόγηση τοῦ σημειώματος, ἐφόσον λάβουμε ὑπόψη τόν παρατατικό πού χρησιμοποιεῖ ὁ "Αμαντος.

250. Βλ. Smith, *Architecture*, σ. 113 καί Μπούρα, *Χίος*, σ. 68.

251. Γενικές πληροφορίες (ἱστορικά στοιχεία, δραστηριότητες τῶν κατοίκων κλπ.) βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 642-649 καί Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σσ. 104-108.

252. Βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 643-646. Τά τέσσερα τμήματα κατά τό Ζολῶτα εἶναι τά Γλύφτικα, Κυμινάδικα, Πονηρούδικα καί Νικολοῦδικα. Τούς Ἀσπιῶτες τοὺς ἀναφέρει στίς ὀκτώ *οικογένειες* πού ὑπῆρχαν πρίν τό 1822.

253. Βλ. παραπάνω, σμν. 30, σχ. στ. 14.

254. Βλ. Γ. Μαδιά, «Ὁ δημόσιος βίος ἐν Καρδαμύλοις τῆς Χίου», *Λαογραφία* 3 (1911) 673-675 καί Γρ. Σπανοῦ, *Γεώργιος Ἡλ. Μαδιάς, ὁ Γυμνασιάρχης*, Χίος 1981, σσ. 135-138.

34. Πιτυός²⁵⁵

Ἐκδρομή 31 Αὐγ(ούστου) 1910 μετὰ Γ. Χωρέμη

- Ὁ Γ. Χωρέμης ἤλθε καὶ ἐπέστρεψε πεζὸς ἀναβάς καθέτως περιίτου
 τό Αἶπος. Εἰς τὸν Ἀγ. Γεώργιον Φλώρι²⁵⁶ ὑπάρχει ὑπὲρ τήν θύραν
 5 τεμάχιον κιονοκράνου μέ γράμματα, τὰ ὁποῖα ὅμως εἶναι ἀσβεστωμέ-
 να καὶ δέν ἀνεγνώσθησαν ὑπ' ἐμοῦ. Καὶ εἰς τοῦ Κρητικοῦ κατὰ τήν
 ὁδὸν τήν εἰς Βολισσὸν ἄγουσαν, βορείως τῆς ὁδοῦ, ὑπάρχουσιν ἔν
 τινι λίθῳ γράμματα. Τό ἀπὸ ἀγίου Γεωργίου Φλώρι μέχρις Πιτυοῦ καὶ
 10 Λαγκάδας²⁵⁷ ὁροπέδιον ἦτο ἄλλοτε καλλιεργημένον, ὡς φαίνεται
 κάλλιστα ἀπὸ τὰς πεζοῦλες. Ὁ πύργος τοῦ Πιτυοῦ εἶχε περίβολον
 ἰδιαίτερον μέ ἐκκλησίαν, ἥς τό ἐσωτ(ερικόν) εἶναι τοιχογραφημένον
 καὶ ἐκ τῆς καταστροφῆς τοῦ 1821 κατεστραμμένον. Εἰς τὸν πύργον,
 ἔχοντα σχῆμα περίπου ἐλλείψεως, διακρίνονται παλαιὰ τοῦθλα ὡς καὶ
 εἰς τινας οἰκίας τοῦ Πύργου. Ὁ πύργος εἶναι διώροφος διηρημένος εἰς
 15 δύο διαμερίσματα· τοῖχοι παχύτατοι. Ὁ πύργος κεῖται εἰς τήν ὄχθην
 ποταμοῦ· τό χωρίον ἔχει ὡραίαν πέτραν πορφυράν· τό νεκροταφεῖον
 εἰς τὰ πέριξ ἐκκλησίας εἰς τήν ἄκραν τοῦ χωρίου. Ἰχνη οἰκισμῶν ἢ
 ἀρχαίων οἰκοδομημάτων εἰς τήν Παναγίαν τήν Θεοτοκίαν, εἰς τὰ
 Ἄρια, τὰ Κρητικοῦ, τό Φαρδύν Πηγάδιν.

ΣΧΟΛΙΑ

- 1 Πιτυός: Τό ὄνομα τοῦ χωριοῦ προέρχεται ἀπὸ τήν λέξη πίτυς
 (=πεῦκο) ἢ καὶ ἀπὸ τήν ἀρχαία ὀνομασία τῆς Χίου Πιτυοῦσα²⁵⁸.
 2 μετὰ Γ. Χωρέμη: Ὁ Γ. Χωρέμης, γιός τοῦ Ἰωάννη Χωρέμη ἑνός ἀπὸ
 τοὺς ἰδρυτές τοῦ καταστήματος Χωρέμη - Μπενάκη τῆς Αἰγύπτου
 —πού ἦταν ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα αὐτῆς τῆς χώρας καὶ δεύτερο σέ
 σπουδαιότητα μετὰ τῶν Ράλληδων στό Λονδίνο²⁵⁹— διακρίθηκε κατὰ
 τὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα τοῦ νησιοῦ τό 1912²⁶⁰.

255. Γενικὲς πληροφορίες γιά τό χωριό θλ. Ζολῳτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 621-622, 445-446
 καὶ 310, Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σσ. 109-110 καὶ Μπούρα, *Χίος*, σσ. 68-69.

256. Βλ. παραπάνω, σημ. 27, σχ. στ. 5-6.

257. Βλ. ὅσα γράφονται παρακάτω, σημ. 35, ὑποσ. 268.

258. Βλ. Ἀδ. Κοραῆ, Ἱστορία, τ. Γ', ἐν Παρισίοις 1830, σ. 23, Ζολῳτα, *Ἱστορία Α*, σσ.
 186 καὶ 309-310, ὁ ὁποῖος ἀντιφάσκει, ὅταν ἀρχικά συνδέει τό Πιτυός μέ τὴν λέξη πίτυς
 καὶ παρακάτω καταλήγει νά τό ἀποδώσει στό Πύθιον ἢ Πυθέως (γεν.), Ἀμάντου,
 Γλωσσικά μελετήματα, σ. 572 καὶ τοῦ ἴδιου, *Χίος καὶ Χίοι. Σημειώματα 1*, Ἀθήναι 1959, σ.
 7.

259. Βλ. παραπάνω, σημ. 12, ὑποσ. 98.

260. Βλ. Κ. Ἀμάντου, ὁ.π.π., σ. 40, Πέτρου Γ. Καρακασώνη, *Ἱστορία τῆς ἀπελευθερώ-
 σεως τῆς Χίου κατὰ τό 1912*, ἐν Ἀθήναις 1928, σσ. 21, 41, 70, 86-87, 110 καὶ 148-149,
 ὅπου γίνεται ἀναφορά στή συμβολή του στὸν ἀγῶνα, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὁποῖου
 ὑπηρέτησε ὡς δεκανέας τοῦ μηχανικοῦ καὶ Στεφ. Καθβδά, «Γεώργιος Ἰωάννου
 Χωρέμης. Χίος εὐπατρίδης 1874-1968», *Χιακή Ἐπιθεώρησης* 7 (1969) 115-116.

- 6 *Καί εἰς τοῦ Κρητικοῦ*: ἢ τὰ Κρητικοῦ. Ὑπάρχει τοπική παράδοση ὅτι τό ὄνομα προδίδει ἐγκατάσταση Κρητικῶν κατὰ τό Μεσαίωνα²⁶¹.
- 11 *μέ ἐκκλησίαν*: Πρόκειται γιά τή βασιλική τοῦ Ἀγ. Δημητρίου, πού διασώζει ἐλάχιστα τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν του μετά τή νέα καταστροφή πού υπέστη μέ τό σεισμό τοῦ 1949²⁶².
- 15-16 *Ὁ πύργος κεῖται εἰς τήν ὄχθην ποταμοῦ*: Ὁ πύργος εἶναι κτισμένος στήν ἄκρη τοῦ χωριοῦ, σέ ἀντίθεση μέ τή συνήθεια πού ἐπικρατοῦσε οἱ πύργοι νά ἀνεγείρονται στό κέντρο τῶν χωριῶν²⁶³.
- 17-19 *Ἰχνη... Φαρδύν Πηγάδιν*: Ἡ Παναγία ἡ Θεοτοκίνα, τοῦ Κρητικοῦ καί τό Φαρδύ Πηγάδι υπῆρξαν μερικοί ἀπό τοὺς συνοικισμούς πού ἀπήρτιζαν παλαιότερα τό Πιτύος. Τό τελευταῖο ἦταν τό κυριότερο μεταξὺ αὐτῶν²⁶⁴.

35. Ληνόκαστρον

- Εἰς τήν περιφέρειαν Σπαρτίνων οὐ πολύ μακράν τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Φλώρη* ὑπάρχει στυλοβάτης ναοῦ μήκους 22 μέτρων, πλάτους 11. Οἱ ὀρθογώνιοι ὀγκόλιθοι μήκους 0,50-1,50 μ., ἐγχώριοι λίθοι, ἀσβεστό-
- 5 *λιθοὶ πελεκημένοι*. Ὁ Ζολώτας τό υποθέτει φρούριον. Τά λοιπά οἰκοδομήματα νεώτερα, ὡς καί τό ἐπεσκευασμένον φρέαρ. Πολυγωνικόν τεῖχος δέν ὑπάρχει ὡς <ὁ> Ζολώτας πιστεύει. Εἰς τινα νεωτέραν ἐποχὴν ἐχρησιμοποιήθη ὁ χώρος διὰ μάνδρες καί καλλιέργειαν· καί ἐνταῦθα πολλά οἰκοδομήματα. Ὁ παλαιὸς συνοικισμὸς ὁ πλησίον τοῦ
- 10 *ναοῦ ἦτο ἴσως παρά τό Φλώρι*²⁶⁵. *Εἰς τήν νησίδα Ταύρου τοῦ Δελφίνιου εὐρέθη κεφαλὴ ταύρου*²⁶⁶. ἴσως ἐκ τῶν ἀφιερωμάτων αὐτῶν τό ὄνομα. *Εἰς τό Δελφίνι (Δερφίνι λέγει καί ὁ λαός, ἀλλ' οἱ χάρται τό ὀνομάζουσι κοινῶς Κολοκύθαν!)*, τοῦ ὁποῦο ὁ ὠραῖος κάμπος συνέχεται μέ τόν κάμπον τοῦ Σαραπειοῦ, *εἰς*
- 15 *προεξοχὴν λόφου* ὑπάρχουν ὀλίγοι πελεκημένοι λίθοι· νά ἦτο ἐκεῖ ὁ *Δελφίνιος Ἀπόλλων*²⁶⁷ (;) *Εἰς τήν Λαγγάδαν (λαβοῦσαν τό ὄνομα ἀπό*

261. Βλ. Ζολώτα, *Ἱστορία Α*₁, σ. 446. Πρβλ. ἀκόμα παραπάνω, σημ. 27, σχ. στ. 14 σχετικὰ μέ τό τοπωνύμιο.

262. Περιγραφή τοῦ ναοῦ καί τῶν τοιχογραφιῶν του βλ. Ἄντ. Στεφάνου, «Ἀρχαιολογικά νέα ἀπὸ τὴν Χίον», *Χιακὴ Ἐπιθεώρησις* 2 (1964) 130-148, στίς σσ. 136-138.

263. Βλ. Smith, *Architecture*, σσ. 118 καί 119 καί πίν. 220·2 καί 225·2,3.

264. Βλ. Ζολώτα, *Ἱστορία Α*₁, σσ. 445-446. Σχετικὰ μέ ἀρχαῖες ἐγκαταστάσεις κοντὰ στό Πιτύος βλ. Β. Λαμπρινουδάκη, «Ἀρχαῖες ἐγκαταστάσεις στό Αἶπος», *Χιακὰ Χρονικά* 11 (1979) 5-20, στή σ. 6 (θέσεις Χαλικοῦρες καί Ἑλληνότοιχος) καί Ζολώτα, *Ἱστορία Α*₁, σσ. 420-421 (θέσεις Φαρδύ Πηγάδι, τοῦ Κρητικοῦ, «Χαλικουργία» κ.ἀ.).

265. Βλ. παραπάνω, σημ. 27, σχ. στ. 5-6.

266. Τὴν ἀνεύρεση τῆς κεφαλῆς ταύρου, νομισμάτων, κλίμακος, κτισμάτων καί λίθινου ὁμοιώματος χοίρου βλ. Ζολώτα, *Ἱστορία Α*₁, σσ. 309 καί 422.

267. Σχετικὰ μέ τὴ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα στή Χίο βλ. ὁπ.π., σσ. 308 καί 342-351, καί J. Boardman, «Delphinion in Chios», *Annual of the British School at Athens* 51 (1956) 41-54, στή

- τό κοινόν Λαγγάδι²⁶⁸.) εύρέθησαν κολῶνες καί μάρμαρα χρυσ(ιανικῆς) ἐποχῆς; ὑπάρχει καί ναός τῆς Ἀγίας Σοφίας, ὅπου φυλάσσεται καί ἐπιτύμβιος πλάξ ἐγγχωρίου λίθου μέ τήν ἐπιγραφήν Ἀρτασία; 20 χρηστή χαίρε.

ΣΧΟΛΙΑ

- 1 Ληνόκαστρον: Τήν ὀνομασία Ληνόκαστρο τή συνάντησα μόνο στό Ζολῶτα²⁶⁹. Ἡ θέση αὐτή εἶναι περισσότερο γνωστή ὡς Ἑλληνόκαστρο, Ρημόκαστρο (= Ἑρημόκαστρο), Λημόκαστρο ἢ Φρούριο τῶν Σπαρτίων²⁷⁰.
- 2-7 Εἰς τήν περιφέρειαν... πιστεύει: Διεξοδική μελέτη γιά τό μνημεῖο ἔχει γράψει ὁ Β. Λαμπρινουδάκης²⁷¹. Οἱ διαστάσεις πού δίνει εἶναι 11,40×23,20, δέν ἀπέχουν δηλαδή πολύ ἀπό τή μέτρηση τοῦ Ἀμάντου. Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά ἀναφερθεῖ ἡ μαρτυρία τοῦ Περ. Παπαχατζιδάκη, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Ἄμαντος τόν ἔστειλε τό 1930 στήν περιοχή αὐτή γιά νά μετρήσει, νά φωτογραφήσει τά ἐρεῖπια καί νά τοῦ τά περιγράψει²⁷². Δέ γνωρίζω λοιπόν, ἂν τά μέτρα τοῦ μνημείου πού δίνονται ἐδῶ τά πῆρε ὁ ἴδιος ὁ Ἄμαντος σέ κάποια ἐκδρομή ἢ ἂν εἶναι αὐτά πού τοῦ ἔδωσε ὁ Παπαχατζιδάκης.
- Σχετικά μέ τή λειτουργία τοῦ κτίσματος ἔχουν ἐκφρασθεῖ διάφορες ἀπόψεις. Ὁ Ζολῶτας, ὅπως γράφει καί ὁ Ἄμαντος, τό θεώρησε φρούριο²⁷³. Καί ὁ Κοντολέων θεώρησε πιθανή τήν ὑπαρξη φρουρίου ἐκεῖ²⁷⁴. Ἀντίθετα, ὁ Ἄμαντος πιστεύει ὅτι τά ἐρεῖπια ἀποτελοῦν στυλοβάτη ναοῦ²⁷⁵. Ὁ Λαμπρινουδάκης, βασισμένος στίς διαστάσεις

σ. 46, πού θεωρεῖ πιθανή τή λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα, ἂν καί δέν πιστοποιήσει τήν παρουσία μεγάλου καί μνημειώδους ἱεροῦ, ὅπως θά περίμενε κανεῖς. Δέν ἀπορρίπτει, ὁμως, τήν πιθανότητα νά ὑπῆρχε ἕνα πολύ ἀπλό ἱερό.

268. Βλ. Ἀμάντου, *Γλωσσικά μελετήματα*, σσ. 165-166 σχετικά μέ τήν προέλευση τοῦ τοπωνυμίου. Πρβλ. ἐπίσης Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 649-650 καί Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σσ. 103-104, γενικές πληροφορίες γιά τή Λαγκαδα.

269. Βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σ. 37.

270. Βλ. ὁπ. π., σσ. 421 καί 466 καί Ἀμάντου, *Προσθήκαι*, σ. 158, ὅπου τήν ἀναφέρει «Ρημόκαστρον». Σχετικά μέ τήν ἐτυμολογία τοῦ τοπωνυμίου βλ. Ι. Θωμόπουλου, «Τί σημαίνει τό τοπωνύμιον "Ἑλληνικά"», *Onomata* 1 (1952) 13-21.

271. Βλ. Β. Λαμπρινουδάκη, ὁπ.π., σσ. 5-20.

272. Βλ. Περ. Παπαχατζιδάκη, «Γνωριμία μέ τόν Ἄμαντο», *Χιακά Χρονικά* 12 (1980), *Σελίδες ἀφιερωμένες στόν Κ. Ι. Ἀμαντο*, 13-14, στή σ. 14.

273. Βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α*, σσ. 421-422.

274. Βλ. Ν. Κοντολέοντος, «Ἀνασκαφαί ἐν Χίῳ», *Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* 1952, σσ. 520-530, στή σ. 530.

275. Βλ. Ἀμάντου, *Προσθήκαι*, σ. 158, ὅπου προχωρεῖ στήν εἰκασία ὅτι ὁ ναός ἴσως νά ἦταν ἀφιερωμένος στήν Ἀρτεμῆ. Θεωρῶ πιθανό νά χρησιμοποίησε τό σημείωμα σ' αὐτή τή δημοσίευση.

καί τόν προσανατολισμό του, συμπεραίνει ότι πρόκειται γιά ὀρεινό ἱερό, καί ἀπορρίπτει τήν ἄποψη τοῦ ὄχυροῦ, ἐπειδὴ δέν ἔλεγε κανένα σημαντικό πέρασμα καί εἶχε προσβάσεις ἀνοικτές, κυρίως στό νότια. Καί οἱ πέντε πάντως παραλλαγές τοῦ ὀνόματος τοῦ κτίσματος ἔχουν δεῦτερο συνθετικό τή λέξη «κάστρο», πράγμα πού σημαίνει ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς περιοχῆς τό θεωροῦσαν ὄχυρό.

«Τά λοιπά οἰκοδομήματα» στά δυτικά τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου ὁ Λαμπρινουδάκης τά θεωρεῖ ἄνδηρα καί τά τοποθετεῖ χρονικά στήν ἴδια ἐποχή μέ τό κεντρικό κτίσμα, δηλ. στό 4ο ἢ 3ο αἰ. π.Χ. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τό «φρέαρ». Τόν πρωτόγονο χαρακτήρα τῶν μνημείων ἐξηγεῖ ὁ Λαμπρινουδάκης μέ τήν ὑπαρξη ἑνός «τραχύτατου πολιτισμοῦ» τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς σ' αὐτή τήν ὀρεινή περιοχή.

Ὅσον ἀφορᾷ τό «πολυγωνικό τεῖχος», φαίνεται ὅτι ὁ Ἄμαντος παρανόησε ἢ λησμόνησε τί ἀκριβῶς ἔγραφε ὁ Ζολώτας, διότι ἐκεῖνος ἀνέφερε πολυγωνικό φρέαρ καί ὄχι τεῖχος. Ἡ ἀναφορά του πάντως στήν Ἱστορία τοῦ Ζολῶτα (τ.Α1), πού δημοσιεύθηκε τό 1921, μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς *terminus post quem*.

- 12-15 *Εἰς τό Δελφίνι... πελεκημένοι λίθοι*: Πρόκειται γιά τόν κόλπο τοῦ Δελφινιοῦ πού ἔχει δύο ὅρους: τό Δελφίνι²⁷⁶ θόρεια καί τή Λαγκάδα νότια. Οἱ πελεκημένοι λίθοι εἶναι τά λείψανα τοῦ προτειχίσματος πού ἔκτισαν οἱ Ἀθηναῖοι τό 412. Μετά τίς ἀνασκαφές πού διεξήγαγε ἐκεῖ ὁ J. Boardman, στά πλαίσια τῆς ἐρευνας τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τό 1952-1955 στή Χίο, ἤλθαν στό φῶς καί ἄλλα τμήματα τοῦ τεῖχους καί τῆς Ἀκροπόλεως²⁷⁷. Ἡ θέση Σαραπειό (ἢ Σεραπειό), θρῖσκεται μεταξύ Λαγκάδας καί Καρδαμύλων καί ἀνήκει στό Καρδάμυλα.

- 18-20 *ὑπάρχει... χαῖρε*: Τήν ἐπιγραφή αὐτή δημοσίευσε ὁ Ζολώτας ὡς ἐξῆς: *Ἀργασία χρηστέ χαῖρε*²⁷⁸. Φαίνεται ὅτι ὁ Ἄμαντος δέν ἦταν σίγουρος γιά τό ὄνομα (προφανῶς ἦταν δυσανάγνωστο), γι' αὐτό ἔχει τό ἐρωτηματικό.

276. Γενικές πληροφορίες γιά τό Δελφίνι (τή σημασία του ὡς φυσικό ἐπίνεμο λιμάνι καί τά ἱστορικά γεγονότα τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, πού συνδέονται μαζί του), βλ. Ζολῶτα, *Ἱστορία Α'*, σσ. 110-112 καί 307-308, Βίου, *Σύγχρονος Χίος*, σ. 104 καί Μπούρα, *Χίος*, σσ. 66-67.

277. Βλ. J. Boardman, ὅπ.π., σσ. 41-54.

278. Βλ. Ζολῶτα, *Συναγωγή*, σ. 257.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

τ' Ἀγγέλου	105	Ἀσπρακάρης Γαβριήλ	72-73
Ἀγία Ἀναστασία	84	Αὐγώνυμα	75-76
Ἀγία Ἄννα	107	Ἀφαλερός	90
Ἀγία Εἰρήνη	102		
Ἀγία Ἑλένη	110	Βασιλάκης Νικόλαος	71
Ἀγία Ἑρμιόνη	85	Βερβεράτος	78-80, 82
Ἀγία Μαρίνα	84	Βέρβερης	79
Ἀγία Τριάδα	67	Βέσσα	86, 88
Ἅγιο Γάλας	104, 106, 107	Βίγλα ἢ Βιγλί ἢ Βιγλιά	102, 103
Ἅγιοι Ἀπόστολοι (Πυργίου)	79, 98-100	Βίκι	108, 109
Ἅγιος Ἀνδρέας	80	Βολισσός	99, 103-106, 113
Ἅγιος Γεώργιος (Συκούσης)	79	Βουνάκι	66-67
Ἅγιος Γεώργιος (Τραχύς)	84	Βουνό	87-89
Ἅγιος Γεώργιος (Φλαμουνίου)	78, 79	τά Βρανά	105
Ἅγιος Γεώργιος (Φλώρι)	103, 104, 113, 115	Βροντάδο	109
Ἅγιος Δημήτριος (Βροντάδου)	67-68	τά Βυρίνου	105
Ἅγιος Δημήτριος (Πιτυοῦ)	113, 115		
Ἅγιος Ἰσίδωρος (Βολισσοῦ)	103	Γαλάτουλας Λέων	107
Ἅγιος Ἰσίδωρος (Καλαμωτῆς)	95	Γενιάδης Γ.	96
Ἅγιος Ἰωάννης (Χαλκειοῦ)	80	Γενουάτες	92
Ἅγιος Ἰωάννης (Βουδομάτης)	84	Γλύπτηδων οἶκον	112
Ἅγιος Ἰωάννης (Ἑλάτας)	101	Γραμμένη Πέτρα	108, 109
Ἅγιος Ἰωάννης (Καταρράκτη)	90		
Ἅγιος Ἰωάννης (Μουνδών)	99, 109	Δελφίни	86, 115, 117
Ἅγιος Ἰωάννης (Χίου)	69, 70	Δελφίνιος Ἀπόλλων	115
Ἅγιος Θαλέλαιος ἢ Θελένης	107	Διευχά	109
Ἅγιος Κωνσταντῖνος	80	Διός ναός	110
Ἅγιος Μαρδάριος	102	Δομέστιχ(κ)ος Κυνηγός	
Ἅγιος Μάρκος	68, 69, 95	ὁ Κρής Ἀντώνιος	98, 99
Ἅγιος Μηνάς	85-86		
Ἅγιος Νικόλαος	106	Ἐγρηγόριοι ἢ Ἐγρηγόρος	104, 108
Ἅγιος Πλάτων & Ρωμανός	70	Ἐλαιούς	76
Ἅγιος Φανούριος	68-70	Ἐλάτα	88, 101-102
Ἀλέξανδρος Μέγας	78, 79-80	Ἐλίντα	76
Ἀλεξίου Νεόφιλος	71, 73, 74	Ἐλληνικά	67
Ἀνάβατος	61, 76-78, 102	Ἐλληνοὶ	76
Ἀνδρονικιανὰ ἢ Ἀνδρικιανὰ	84	Ἐλληνόκαστρο, βλ. Ληνόκαστρο	
ἢ Ἀντρικιά	69	Ἐλληνόσιπτα	82
Ἀξιόνι	69	Ἐμπορε(ι)ό	93, 95, 96, 102
Ἀπόλιχνοι	91-93	Ἐπτὰ	78, 79, 80
Ἀπόλλων, βλ. Δελφίνιος Ἀπόλλων		Ἐρεικανή	69
Ἀργασία	116, 117	Ἐρημόκαστρο, βλ. Ληνόκαστρο	
Ἄρια	104, 105, 113	Ἐρυθρές	66
Ἀριουσία	104, 105		
Ἀρκόλεος Ἀθανάσιος	107		
Ἀρμόλια	92, 93	Ζερβούδη οἰκία	87
Ἀρτασία, βλ. Ἀργασία		Ζερβούδης θεκίλης	87, 89
Ἀρφάνης Γεώργιος	81	Ζιζυφεάς	81
Ἀσπασία	107	de Zuffa	81
Ἀσπιωτῶν οἶκον	112	Ζυφιάς	81-82, 86

Ἡρακλῆς	108
Θεοτόκου μονή	67
Θολό Ποτάμι	86-87
Θυμιανά	66,84,105

Ἰουστινιάνι Ἰουστινιανός	92
Ἰουστινιάνι Νικόλαος	92
Ἰωάννης Δούκας Βατάτζης	97

Καλαμωτή	88,93-96,102,105
Καλαρώνης Μανουήλ	99
Καλλίνικος	91
Καμπιά	91,109
Κάμπος	84,86,89
Καναβουτσάτο	78
Κάραβος	84
Καρδάμυλα	108,109,112,117
Καστέλλι	81,109
Καστέλλια	81,93,95
Καστρί	95
Κάστρο	65,81
Κάστρο Ὠριάς ἢ Ὁθριάς	92
Κατάβαση	105
Καταρράκτης	88,89-91,105
Κεραμαρειά	85
Κέραμος	104
Κηπουριές	111
Κοκκαλᾶς	84
Κοκκάλῃ οἰκογ.	84
Κοῖλα	109
Κοιμήσεως Θεοτόκου ναός	80
Κοινὴ	88
Κολοκύθα	115
Κορακάρης	75
Κορδᾶ οἰκία	96
Κορέσιος Ἀνθέμιος	106,107
Κόρης γεφύρι	67
Κουμάνοι	97
Κουρούνια	107,108
τὰ Κρητικοῦ	113,115
Κυδιάντᾶ	109
Κυμμάδων οἶκογ.	112
Κυνηγός	98,99
Κωστάλας	96
Κωτοσάτος Β.	106

Λαγγάδα (Λαγκάδα)	109,113,115,117
Λευκόβορα	93
Λεφτόποδα	104
Λημόκαστρο, βλ. Ληνόκαστρο	
Ληνόκαστρο	115-117
Ληνοχώρι	102

Λιγωμένη	102
Λιθὶ ἢ Λιθὴς ἢ Λιθιλιμένας	66,105
Λυθρί ἢ Λυθροί	65-66
Λυκούρι	93

Μαδιᾶς Γ.	109,110,112
Μαδιᾶς Η.	110
Μαδιᾶς Ι.	110
Μαδιᾶς Λ.	112
Μακρίδικος Παρθένιος	106,107
τὰ Μάρκου	104,105
Μαρμαροτρέπεζα	74,75
Μαστιχόχωρα	89,92
Μέλαινα ἄκρα	105
Μελανιός	104,105,106
Μέσα Διδύμα	88
Μεστά	86,88
Μετόχι	95,96,102,103
Μινώτος Νικόλαος	101,102
Μιρμί	69
Μιχαήλ Παλαιολόγος	70,103
Μουνδῶν μονή	98,99,107,108
Μπαχαλίρι Κλήμης	70

Νέα Μονή	61,67,68-75,78,79,98,99,102
Νένητα	88
Νενητούρια	104
Νικηφόρος	70

Ὀλύμποι	88,101,102
---------------	------------

Παναγία (Ἁγ. Γάλακτος)	107
Παναγία (Ἀναβάτου)	78
Παναγία (Ἀγρελωπού)	95
Παναγία (ἡ Θεοτοκίνα)	113,115
Παναγία (ἡ Κρήνα)	78,79,98
Παναγία (Κουρνᾶ)	72
Παναγία (Λατούσαινα)	102
Παρπαριά	86
Πελινναῖο	108-111
Πέρα Χωριό	93,96,96
Πέρσες	79,101
Πετρανά	67,81,82
Πετροκόκκινοι	81,82
Πετρωνᾶς	81,82
Πισπιλόντα	86,104,105
Πίστews, Ἀγάπης, Ἐλπίδος ναός	67
Πιτύος	99,109,113-115
Πλαγιά	78
Πλάτανος	69,70
Ποταμιά	104,106
Προφήτης Ἡλίας	110
Πυργί	86,88,89,96-100

Ράλλης Μ.....	84	Φανέπυργα.....	95,96
Ράλλης Στεφ.....	104	Φαρδύ Πηγάδι.....	113,115
Ρεστά, Restano.....	67,68	Φλαμούνι.....	78,79
Ρημόκαστρο, θλ. Ληνόκαστρο		Φλώρι.....	103,104-105,113,115
Ριάλα.....	84,85	Φλώρος.....	105
Ρουχούνι.....	91	Φλώρου μονή.....	105
Σαραπειό.....	115,117	Φραγκοθούνι.....	84-85
Σέλθα ή Σέρβα.....	84,85	Φραγκομονάστηρο.....	84,85
Septa.....	80	Φυτά.....	109,111-112
Σιδερούντα.....	102-103	Φωτεινός Γρηγόριος.....	70,71,72,74
Σιμών.....	109	Φωτεινός Κύριλλος.....	106,107
Σπαρτίνων φρούριο, θλ. Ληνόκαστρο		Χάλανδρα.....	104,106
Σπαρούντα.....	109	Χαλκεΐος.....	80-81
Στράβων.....	105	Χάραδρα.....	106
Συμεών.....	99,100	Χάραδρος.....	106
Ταξιαρχών ναός (Καταρράκτη).....	90	Χώρα.....	62,67,89
Ταξιαρχών ναός (Όλύμπων).....	101	Χωρέμης Γ.....	113
Ταῦρος.....	115	Ψαχνά.....	84
Τρεχάκης Κύριλλος.....	70		
Τρουλί ή Τρουλλος.....	85,86		

ΠΙΝΑΚΑΣ ΛΕΞΕΩΝ

βακούφι.....	78,80	ποδιά ή ποδικιά.....	94,97
βεκίλης.....	87,89	πουντί.....	101
δοξάρι.....	96,98	πρησιτίδα.....	94,97
έγερμα.....	101	ποκάμισο.....	94
καπιτέλλο.....	93,94	πυργόπουλ(λ)ο.....	87,89,96,101
μακαρία.....	86-87	σαρίκι.....	94,97
μαντήλι.....	96,97	σκεπαστό.....	74,93,94,96,101
μπουστομάνικο.....	94,97	τραβάκα.....	87,88-89
όψικιον.....	111	ψίκι.....	111
παρηγορία.....	87		

SUMMARY

A. Kolia - Dermitzaki, *Memoranda of Const. Amantos Referring to Chios Island*

In this paper there are edited 35 memoranda, written by the byzantinist Constantinos Amantos (1874-1960). They were found in his archive and they all refer to the island of Chios, his native place. Since some of them bear the indication «excursion», we may suppose that they were written during excursions to several parts of the island. He used to note everything that had a historical, archaeological, folklore or even demographic interest. So, 31 of the memoranda give interesting information on ancient, byzantine and more recent monuments. Some of these have the text of inscriptions from the 16th to the 18th century —now edited, but we can make some revisions—, while others give a brief mention of a great number of them.

Amantos gave also a brief description of some of the «medieval villages» of Chios (Pyrgi, Kalamoti, Vouno, Olympi), and—in four of his memoranda— information on the folklore costumes of Pyrgi and Kalamoti, as well as on nuptial and funeral customs.

In 12 of the memoranda we find demographic information indicating the gradual abandonment of the villages.

Unfortunately, most of the memoranda are with no date, but we have succeeded to date some of them, based mainly on changes in Amantos' handwriting. The earliest date, given by Amantos, is 1906 and the latest 1942.